

Wróbel, Wiesław

**Pastor Teodor Zirkwitz (1863-1943). Życie i
działalność w Białymstoku w latach 1903-1938 =
Pastor Teodor Zirkwitz (1863-1943). Life and work in
Białystok, in the years 1903-1938**

"Rocznik Białostocki", 20, 2016, s. [73]-129

Zdigitalizowano w ramach projektu pt. Digitalizacja i udostępnianie online czasopisma „Rocznik Białostocki”, dofinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (nr umowy 834/P-DUN/2019).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wiesław Wróbel

Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

Pastor Teodor Zirkwitz (1863–1943).

Życie i działalność w Białymstoku w latach 1903–1938

Ksiądz pastor Teodor Zirkwitz bez wątpienia należy do grona osób, które zapisały się w historii Białegostoku złotymi zgłoskami. Dziś można się tylko domyślać, że gdy w sierpniu 1903 r. nowy kapłan obejmował białostocką parafię, nie wiedział, iż spędzi na tej placówce ponad 35 lat ofiarnej i wytężonej służby. Wychowany w duchu pozytywistycznej pracy u podstaw, był nie tylko uosobieniem idei miłości chrześcijańskiej wobec bliźniego, ale także pedagogiem, patriotą, miłośnikiem kultury i historii, bibliofilem oraz niestrudzonym działaczem na niwie społecznej. Przez wszystkie lata aktywizował swych wiernych, ukierunkowując ich działania na rzecz całej wspólnoty parafialnej, bez względu na przynależność narodową czy aktualną sytuację polityczną. Uczestniczył w wielu istotnych przedsięwzięciach międzywojennego Białegostoku, za co współcześni nie szczędzili mu słów uznania i wdzięczności. Dziś osoba ks. Zirkwita oraz jego dokonania są często zapomniane, choć współczesnym białostoczanom wielokrotnie były przypominane¹. Setna rocznica konsekracji świątyni wzniesionej w latach 1909–1912 dzięki silnemu zaangażowaniu pastora

¹ W 2000 r. „Gazeta Wyborcza”, Radio i Telewizja Białystok przeprowadziły plebiscyt na największego białostoczana mijającego XX w. Wśród 49 osób wytypowanych przez organizatorów, znalazł się również ks. Teodor Zirkwitz. Trwające kilka miesięcy głosowanie pokazało, że życie i działalność tego duchownego nie są przez współczesnych należycie doceniane. Niestety, duchowny zajął przedostatnie miejsce, zdobywając zaledwie 32 głosy (patrz: *Białostoczanie XX wieku*, red. D. Boćkowski, J. Kwasowski, Białystok 2000, s. 143–145). Zarówno w literaturze popularnej, jak i naukowej w ostatnich latach wielokrotnie opisywano biografię ks. Zirkwita. Z ważniejszych pozycji należy wymienić: Z.T. Klimaszewski, *Parafia św. Wojciecha w Białymstoku*, Białystok 2004, s. 7–16; M. Kukor, *Teodor Zirkwitz (1863–1943), pastor*, w: *Słownik biograficzny Białostocko-Łomżyńsko-Suwalski*, z. 3, Białystok 2005, s. 178–180; M. Kukor-Kołodko, *Parafia ewangelicko-augsburska w Białymstoku w latach 1918–1939. Wybrane zagadnienia*, w: *Ewangelicy na północno-wschodnim Mazowszu w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. M. Gnatowski, Łomża 2006, s. 113–130; A. Dobroński, J. Szczygieł-Rogowska, *Białystok, lata 20-te, lata 30-te...*, Białystok 2007, s. 157–170; B. Tomecka, J. Szczygieł-Rogowska, *Cmentarz ewangelicki w Białymstoku przy ulicy Wasilkowskiej*, Białystok 2008. Pisała o nim również lokalna prasa: J. Lesisz, *Pastor filantrop. Teodor Zyrkwitz*, „Gazeta Wyborcza” (Gazeta w Białymstoku), 23 VI 2000, s. 5; M. Żmijewska, *Jedna świątynia dwóch patronów. Kościół św. Wojciecha. Dawna kircha ewangelicka*, „Gazeta Wyborcza” (Gazeta w Białymstoku), 27 X 2003, s. 8.

Teodora Zirkwitza staje się doskonałą okazją do tego, aby jeszcze raz spojrzeć na jego życie i działalność.

Przyszły pastor urodził się 20 marca 1863 r. w Wiskitkach koło Żyrardowa. Ojciec Teodora, ks. Rudolf Zirkwitz (1829–1895), od 1855 r. był administratorem działającego w Wiskitkach filiału, podniesionego w tym roku do rangi parafii². W późniejszym okresie zasłużył się jako budowniczy kościoła parafialnego we Włocławku wzniesionego w latach 1877–1881. Poza Teodorem Rudolf posiadał czwórkę dzieci: synów – Heindricha, architekta w Rydze, Dawida Ludwika, nauczyciela religii, Gustawa, aptekarza, oraz córkę Helle³. Teodor w 1882 r. ukończył II Gimnazjum Filologiczne w Warszawie, po czym jako jedyny z rodzeństwa udał się w ślady ojca i wstąpił na Wydział Teologiczny Uniwersytetu Dorpackiego. Jego edukacja trwała do końca 1891 r. 21 stycznia 1892 r. został ordynowany na duszpasterza i wydelegowany do Włocławka, gdzie pracował do sierpnia 1892 r. Później wyjechał do Władysławowa. Tam spędził pięć lat, od sierpnia 1892 do lipca 1897 r. W następnym roku przeniósł się do guberni grodzieńskiej, gdzie do 1903 r. pełnił funkcję administratora polskiej parafii Neudorf (później Mościce) z filialem w Brześciu n. Bugiem⁴. W okresie poprzedzającym rozpoczęcie działalności w Białymstoku zdołał zaskarbić sobie przychylność zwierzchników, czego wyrazem było uzyskanie w 1897 r. srebrnego medalu warszawskiego konsystorza ewangelicko-augsburskiego. Kolejne dwa złote krzyże otrzymał w 1903 i 1904 r. od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i kurlandzkiego konsystorza ewangelicko-augsburskiego⁵.

Kiedy ks. Zirkwitz stawiał pierwsze kroki w posłudze kapłańskiej i zdobywał niezbędne doświadczenie, parafią w Białymstoku zarządzał ks. Teodor Liss. Posługę pełnił od 1894 r., początkowo jako adiunkt, następnie od 1897 r. jako pastor. Podlegała mu parafia należała do największych i najprężniej rozwijających się jednostek w tej części Imperium Rosyjskiego. Stan ten utrzymywał się przede wszystkim dzięki napływowi na teren Białostoczczyzny dziesiątek rodzin przemysłowców pochodzenia niemieckiego, którzy wykorzystywali sprzyjającą sytuację ekonomiczną regionu do inwestowania w nowe przedsiębiorstwa włókiennicze zarówno w Białymstoku, jak i sąsiednich miejscowościach (Supraśl, Knyszyn, Choroszcz itd.). Dzięki temu bia-

² Parafia w Wiskitkach istniała od początku XIX w., lecz po pożarze zboru w 1823 r. została zredukowana do rangi filii parafii w Łowiczu. Ten stan utrzymał się do 1855 r., kiedy odnowiono parafię.

³ E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Neuendettelsau (Ansach) 1967, s. 187, przyp. 503.

⁴ Tamże, s. 187. Kolejny raz ks. Zirkwitz – już jako pastor białostocki – objął zarząd parafii Neudorf i Brześć w 1912 r., co było spowodowane brakami kadrowymi wśród duszpasterzy zachodnich części Rosji. Obowiązek ten spełniał do 1920 r.

⁵ M. Kukor, dz. cyt., s. 178. Najpewniej jako gratyfikacja za udział i pomoc w przeprowadzonym w tym roku pierwszym powszechnym spisie ludności w państwie rosyjskim.

łostocka parafia z ok. 700 wiernych w połowie XIX w. powiększyła się do blisko 3 tys. dusz w samym tylko mieście w pierwszych latach XX stulecia⁶. Ponadto pod władzę duchową pastora podlegały wiejskie filiały, zlokalizowane głównie w okolicznych małych miasteczkach o charakterze przemysłowym – Choroszczy, Supraślu, Niezbudce-Michałowie, Dobrzyniewie, później także w Bielsku, Siemiatyczach i Ciechanowcu. Główna świątynia parafialna zlokalizowana w Białymstoku przy ówczesnej ul. Aleksandrowskiej (dziś ul. Warszawska) została wybudowana w 1829 r. przy wykorzystaniu materiałów budowlanych z rozbiórki dawnego dworskiego browaru⁷. W 1879 r. dobudowano do niej od frontu wieżę⁸. Na początku nowego stulecia kircha była już w opłakanym stanie i wymagała natychmiastowej interwencji. Od 1876 r. przy parafii funkcjonował chór „Concordia”, w 1901 r., staraniem wiernych, powołano do życia ochronkę dla dzieci robotników, w następnym zaś roku Towarzystwo Niesienia Pomocy Biednym Wyznania Ewangelicko-Luterańskiego⁹.

Taki stan rzeczy zastał czterdziestoletni ks. Zirkwitz, kiedy 12 sierpnia 1903 r. objął funkcję ósmego z kolei administratora parafii w Białymstoku. 25 sierpnia tego roku po raz pierwszy wziął udział w posiedzeniu Rady Parafialnej, na której powitał swą nową „owczarnię”, życząc sobie oraz innym owocnej i dobrej współpracy¹⁰.

Przez następny rok pozostawał nadal zarządcą jednostek w Neudorfie i Brześciu, które dopiero w 1905 r. przejął ks. Zygfryd Loppe. Natomiast ks. Wilhelm Wilde,

⁶ Памятная книжка гродненской губернии на 1904 годъ, Grodno 1904, s. 10, dodatki: o liczbie mieszkańców miast wg wyznania w 1902 r. Statystyka podawała następujące wartości: Żydów 51 825, rzymskich katolików 11 170, wyznawców prawosławia 6 150, protestantów 2 859, zaś muzułmanów 65. Łącznie Białystok liczył w tym roku 72 069 osób, a więc protestanci stanowili niecałe 4% ogółu mieszczan.

⁷ T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” 1 (1988), s. 27–29.

⁸ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009, s. 207.

⁹ Towarzystwo zostało zatwierdzone przez władze gubernialne 1 kwietnia 1902 r. Jeszcze tego samego roku jego statut wydrukowano w białostockiej parowej typografii Szlomy Wołobryńskiego. Egzemplarz zachował się w zbiorach Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, jego kserokopia zaś znajduje się także w zbiorach Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku (sygn. WK/1963).

¹⁰ Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], Akta kościelne różnych wyznań – zbiór szczątków zespołów 1835–1940, sygn. 37, k. 81v–82.

pełniący tymczasowo obowiązki pastora po rezygnacji ks. Lissa, uzyskał funkcję adiunkta u boku ks. Zirkwitza i sprawował ją do 1915 r.¹¹

Charakterystyczna, nieugięta postawa pastora Zirkwitza objawiła się już w pierwszej dekadzie jego pracy w Białymstoku, przede wszystkim w powstaniu szeregu organizacji parafialnych i charytatywnych, reorganizacji szkolnictwa parafialnego oraz budowie nowej świątyni.

Stosunek do języka polskiego i polskości, jaki wyniósł z rodzinnego domu i nabył w czasie kilkuletniego pobytu w Neudorfie i Brześciu, okazał się całkowicie nieprzydatny na nowej placówce, gdzie przytłaczająca większość wiernych posługiwała się językiem niemieckim. Tylko garstka miejscowej ludności niemieckiej mówiła w języku polskim i to właśnie dla tej grupy ks. Zirkwitz postanowił uzyskać pozwolenie głoszenia kazań w obu językach. Sposobność do tego pojawiła się już w 1903 r., w czasie pogrzebu właściciela majątku Dojlidy, hrabiego Rüdyciera, którego chowano na cmentarzu prawosławnym (jego żona i dzieci były tego wyznania). Nowy pastor wygłosił przemówienie w języku polskim, co w ówczesnych realiach spotkało się z natychmiastową interwencją miejscowego policmajstra. Represje wobec duchownego ograniczono do minimum głównie dzięki wstawiennictwu hrabiny Zofii Rüdycier, carskiej dworzanki¹² i córki ewangelika Aleksandra von Kruzenszterna, zasłużonego urzędnika państwowego, tajnego radcy stanu i senatora¹³.

„Ona wzięła winę na siebie [wspominano w 1934 r.] i zagroziła, że jeśli nie dadzą ks. pastrowi Zirkwitzowi spokoju – zwróci się ze skargą do cara. To poskutkowało. Uczyniła więcej. Oto za jej wstawiennictwem wprowadzono w kościele ewangelickim stałe nabożeń-

¹¹ Ks. Wilhelm Wilde urodził się 22 marca 1864 r. w państwowym majątku Karkelny w guberni kurlandzkiej. Podobnie jak pastor Zirkwitz, w latach 1884–1892 uczęszczał na Wydział Teologiczny Uniwersytetu Dorpackiego. W latach 1894–1899 pracował w kilku różnych parafiach na terenie guberni inflanckiej i kurlandzkiej. W nieokreślonych okolicznościach wyrokiem Ryskiego Sądu Okręgowego z grudnia 1899 r. został usunięty z urzędu pastora parafii szwanenburskiej. Do stanu duchownego powrócił w marcu 1902 r. jako wikariusz w Białymstoku. U boku pastora Zirkwitza pełnił funkcję nadzorcy parafii wiejskich: Supraśla i Choroszczy. 8 czerwca 1898 r. ożenił się z Heleną Fryderyką z domu Felmer. Miał z nią piątkę dzieci: Wilhelma Faetona Karola, ur. 3 czerwca 1899 r., Sabinę Annę Marię, ur. 17 listopada 1901 r., Emmę Miranę Aleksandrę, ur. 13 lipca 1904 r., Manfreda Teodora Jerzego, ur. 5 września 1906 r., wreszcie Gustawa Harolda Ryszarda, ur. 17 listopada 1910 r. Pracował jako nauczyciel w kilku różnych szkołach białostockich, w tym w Męskim Gimnazjum Handlowym, od 1912 r. w Instytucie Panien Szlacheckich. Ewakuowany lub deportowany z Białegostoku w 1915 r. (APB, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 166, k. 1–5).

¹² W czasie przeprowadzonych z 1897 r. wielkich manewrów pod Białymstokiem w jej pałacu w Dojlidach zatrzymał się car Mikołaj II z rodziną.

¹³ Warto wspomnieć, że Aleksander był synem wywodzącego się z Estonii Adama Johanna Rittera von Krusensterna, sławnego rosyjskiego podróżnika, oceanografa i współzałożyciela Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego.

stwa i kazania w języku polskim (po niemieckich). A później uzyskano zgodę rosyjskiego ministerstwa na wykładanie w szkole religii w jęz. ojczystym: polskim lub niemieckim¹⁴.

Sprawa ta odbiła się szerokim echem wśród białostoczan, zwłaszcza że przed 1905 r. używanie języka polskiego było oficjalnie całkowicie zabronione, a w szkołach i urzędach komunikowano się jedynie w języku rosyjskim.

Braki objętej parafii musiały wywrzeć na pastora negatywne wrażenie, skoro po latach pamiętał jej niedostatki, pomimo faktu, że w tym samym czasie białostocka kolonia niemiecka przeżywała szczytowy okres rozwoju.

Odzwierciedleniem wewnętrznego stanu społeczności gminy ewangelickiej była niewątpliwie główna świątynia w Białymstoku. Gmach zboru, choć wzniesiony z cegły, pochodził z czasów, gdy liczba wiernych była stosunkowo niewielka.

Upływ czasu spowodował zarówno jej stopniową degradację, jak i niedostosowanie do aktualnych potrzeb duchowych i liturgicznych coraz większej społeczności parafialnej. W 1935 r. ks. Zirkwitz wspominał, że „dla nabożeństwa uważano za wystarczający ubogi, wilgotny kościółek. Dziwnie mizernie odbijał się od pałaców i pięknych domów fabrykantów¹⁵. Pomimo tego, że poprzednicy pastora podejmowali jakieś działania w celu poprawy stanu świątyni, były one zbyt powierzchowne i niedostateczne.

Pastor Zirkwitz nie chciał zadowolić się tylko remontem. Już 11 stycznia 1904 r. na zebraniu Rady Parafialnej podjęto publiczne postanowienie o potrzebie jak najszybszej budowy nowego kościoła parafialnego, podkreślając, „że luterkański kościół w mieście Białymstoku przyszedł do skrajnego zniszczenia i obecnie potrzebuje powiększenia i przebudowy”. W tym celu już wcześniej przeprowadzono dobrowolną zbiórkę pieniędzy, która do tej pory dała rezultat w wysokości 10 600 rubli. Znikomy wynik wyjaśniano sytuacją panującą w przemyśle, która doprowadziła do wyjazdu wielu rodzin i zamknięcia fabryk. Jednocześnie podkreślano, że ciasnota i stan techniczny budynku zmuszają całą społeczność wiernych „do podjęcia wszelkich możliwych miar, aby jak najszybciej przystąpić do przebudowy”. Sytuacja nie była najlepsza, zważywszy na fakt, że wówczas kończono budowę ogromnego kościoła rzymskokatolickiego i rozpoczynano prace nad nową cerkwią prawosławną przy ul. Mikołajewskiej (obecnie ul. H. Sienkiewicza). W konkluzji postanowiono zwrócić się do władz miejskich z prośbą o zezwolenie na przebudowę świątyni oraz przydzielenie kwoty pieniędzy, analogicznie do wsparcia udzielonego innym wyznaniom. Postanowienie podpisali członkowie Rady Parafialnej: G. Szulc, Juliusz Werner, K. Wegner, Szolfin,

¹⁴ Relacja dotycząca wydarzeń z 1903 r. w: *Na marginesie starań Polaków wyznania prawosławnego. Rys z działalności kościoła ewangelickiego w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 6 XII 1934, s. 6.

¹⁵ M., *Parafia ewangelicko-luterska (augsburska) w Białymstoku*, cz. 1, „Dziennik Białostocki”, 29 VII 1938, s. 6.

Otto Hartman, białostocki kupiec Waldemar Hasbach oraz parafianie: Gustaw Lessing, Eugeniusz Lange, Engelbert Hampel, Konstantyn Kaczorek, Karol Nejman, Fryderyk Grunert, Gustaw Warnholtz, K. Martinkaz, Gustaw Ekkert i Herman Magian¹⁶.

Mimo naglącej potrzeby poprawy stanu świątyni prace przygotowawcze i dalsza zbiórka pieniędzy trwały kolejne cztery lata. W 1908 r. wykonanie projektu świątyni zlecono łódzkiemu architektowi Johannesowi Wendemu¹⁷ (1873–1954), który do Białegostoku przeschepił wzorzec zrealizowanego wcześniej neoromańskiego zboru pw. św. Mateusza przy ul. Piotrkowskiej w Łodzi¹⁸. Nowy obiekt postanowiono wznieść na terenie należącym do parafii, na zachód od istniejącego starego kościoła. Budowę rozpoczęto w 1909 r. Kamień węgielny wmurowano 31 października 1909 r. Prace, którymi kierowało przedsiębiorstwo J. Hoppa z Rygi, postępowały szybko, przede wszystkim dzięki ofiarności parafian, którzy w latach 1908–1910 nie szczędzili datków na budowę. Łącznie na prace budowlane i wykończeniowe wydano ponad 110 tys. rubli¹⁹, ale realny rezultat starań pastora i jego wiernych był wart każdych pieniędzy. W porównaniu z poprzednim kościołem nowy gmach budził powszechny podziw, a szczególnie uwagę przykuwał okazały witraż zamówiony w jednej z wiedeńskich pracowni²⁰. 28 lipca 1912 r. generalny superintendent Aleksander Bernewitz, w obecności piętnastu pastorów i zwierzchników przybyłych niemal z całego Królestwa Polskiego, dokonał poświęcenia świątyni, nadając jej wezwanie św. Jana Chrzciciela. Uroczystość połączona była z obchodami dwudziestopięciolecia istnienia Synodu Diecezji Wileńskiej²¹.

Świadectwem wkładu parafian w budowę własnego Domu Bożego jest niewielka broszura zatytułowana *Rechenschaftsbericht über die von den Sammlern ein-kassierten freiwilligen spenden zum Bau der neuen Kirche in Białystok* wydana nakładem pastora w drukarni Miszondznika w Białymstoku. Dzięki niej dysponujemy dziś szczegółowymi listami darczyńców zarówno tych wywodzących się z niemieckich elit przemysłowych miasta i okolic (Scheerschmidt, Hasbach, Krause, Peter, Kaczorek, Buchholtz), jak i zwykłych robotników pracujących w miejscowych fabrykach. Co ciekawe, zbiórki pieniędzy urzędowało dziewiętnaście grup kwestorów-kolektorów (*Sammler*) kierowanych przez jednego lub więcej parafian, działających m.in. w fabrykach Beckera, Tryllinga i Blocha oraz w sąsiednich Jurowcach, Dojlidach, Starosielcach, Skorupach, Solnikach, Wysokim Stoczku itd. Wśród największych ofia-

¹⁶ APB, Akta kościelne różnych wyznań – zbiór szczątków zespołów 1835–1940, sygn. 37, k. 85v–86.

¹⁷ K. Stefański, *Johannes Wende – zapomniany budowniczy dawnej Łodzi*, „Tygiel Kultury”, 7–9 (2008), s. 100–111.

¹⁸ Tenże, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005, s. 197. Autor ten nie wspominał wówczas o projekcie białostockiej kirchy. Najszerszej o budowie świątyni i jej architekturze: M. Dolistowska, dz. cyt., s. 207–209.

¹⁹ M., *Parafia ewangelicko-luterska (augsburska) w Białymstoku, cz. 1...*, s. 6.

²⁰ K.A. Jabłoński, *Katolicka architektura sakralna Białegostoku*, „Studia i materiały do dziejów Białegostoku”, 5 (2001), s. 327–328.

²¹ *Białystok ilustrowany. Zeszyt pamiątkowy*, red. A. Lubkiewicz, Białystok 1921, s. 30; T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy...*, s. 28.

rodawców należy wymienić: Marię Hasbach (która ofiarowała niebagatelną sumę 500 rubli²²), pastora i jego żonę (400 rubli) oraz Fabrykę Aniliny SA (300 rubli). Spore sumy zebrano do puszek w kościele. Najwięcej, bo aż 864 ruble i 74 kopiejki, wrzucano do puszek w czasie uroczystości wmurowania kamienia węgielnego w 1909 r. Pewnych sum dostarczała regularnie niedzielna szkoła biblijna (*Bibelstunde*). Środki na budowę płynęły nawet z Bremy, Mitawy, Allenburga/Alemborku w Prusach Wschodnich czy z pabianickiej „Chemischen Industrie” przez ręce białostockiego fabrykanta Hugona Petera (patrz aneksy).

Do pracy na rzecz poprawy stanu moralnego wiernych i parafii ks. Zirkwitz przystąpił natychmiast po rozpoczęciu duszpasterskiej posługi w Białymstoku. Przy kościele co najmniej od 1902 r. istniały dwie szkoły wyznaniowe, ale zarządzało nimi i pracowało w nich zaledwie po jednym nauczycielu: w pierwszej – Adolf Bernardelli, w drugiej – Hendrich Guze²³. Ksiądz Zirkwitz dokonał reorganizacji podległego mu szkolnictwa ewangelickiego, czemu mogła sprzyjać sprawa pozwolenia na używanie języka polskiego. W 1904 r. dwie placówki scalono i ulokowano w zabudowaniach przykościelnych przy ul. Aleksandrowskiej (obecnie ul. Warszawskiej). Na czele nowej szkoły stanął Bernardelli, a do Hendricha Guze dokooptowano także dwóch nowych nauczycieli: Hugona Bendlina i Aleksandrę Engler (od 1909 r. Bendlin)²⁴. W następnym roku zarządcą szkoły był Otton Langer²⁵, który tę funkcję sprawował do 1914 r.²⁶ Od czasu scalenia placówek pastor Zirkwitz pełnił rolę wykładowcy języka niemieckiego i religii. W 1913 r. w skład kadry nauczycielskiej wchodził Maciej Klatt i Aleksandra Bendlin, wykładający przedmioty ogólne, a także Maria Henszke, prowadząca lektorat języka niemieckiego²⁷. Potrzeby edukacyjne parafialnej młodzieży musiały stale rosnać, skoro już w 1913 r. działała ponownie druga, mniejsza szkoła wyznaniowa przy ul. Kafłowej (dom Łuszczewskiego, później ul. Grunwaldzka 39), której kierownikiem został Wilhelm Migulski, a nauczycielką Eugenia Lange²⁸. Po ustąpieniu Langer z funkcji kierownika pierwszej szkoły jego miejsce zajął Migulski. Wymieniono również część kadry nauczycielskiej, do której weszli K. Giczyc i M. Henschke. Kierownikiem drugiej szkoły ewangelickiej obrano Macieja Klatta, któremu podlegał nauczyciel H. Schippenbeim²⁹.

²² W tym okresie za sumę 500 rubli można było w Białymstoku nabyć średnich rozmiarów plac z zabudowaniami mieszkalnymi, położony poza centrum miasta.

²³ *Памятная книжка гродненской губернии на 1902 годъ*, Grodno 1902, s. 122.

²⁴ *Памятная книжка 1904*, s. 45.

²⁵ *Памятная книжка гродненской губернии на 1906 годъ*, Grodno 1906, s. 91.

²⁶ *Адрес-календарь и справочная книжка гродненской губернии на 1914 годъ*, Grodno 1913, s. 159.

²⁷ *Справочный календарь по г. Белостоку на 1913 год*, Białystok 1913, s. 168.

²⁸ Tamże; *Адрес-календарь 1914*, s. 159.

²⁹ *Адрес-календарь и справочная книжка гродненской губернии на 1916 годъ*, Grodno 1915, s. 138.

Ksiądz Zirkwitz rozumiał znaczenie dobrego wychowania i odpowiedniego kształcenia młodzieży szkolnej oraz otaczania pomocą materialną najbiedniejszych uczniów. W celu ratowania dzieci i młodzieży przed złym wpływem środowiska miejskiego, duchowny w latach 1905–1906 zorganizował pierwsze w Białymstoku towarzystwo młodych wiernych gminy ewangelicko-augsburskiej. Ich ochronę przed wszelkiego rodzaju zagrożeniami próbowano osiągnąć przy pomocy wieczorów, pogadań i dyskusji. W 1907 r. przewodniczącym towarzystwa był jego założyciel, pastor Zirkwitz, a także miejscowi fabrykanci: W. Sołtok, Franciszek Richter i Waldemar Hasbach. Organizacja musiała działać bardzo prężnie, o czym świadczy wzrastająca z roku na rok liczba członków zarządu, która z czterech w 1907 r.³⁰ rozszerzyła się do czterdziestu siedmiu w 1913 r.³¹

Warto odnotować, iż białostockie szkoły państwowe miały swoje własne towarzystwa, których zadaniem była ochrona i pomoc biednym uczniom uczęszczającym do tych placówek. Oprócz żeńskiego gimnazjum i szkoły handlowej, także ubogie dzieci kształcające się w szkole realnej przy ul. Aleksandrowskiej miały własnych opiekunów. W 1907 r. szeregi kierowanego przez A. Egorowa Towarzystwa Wspomożenia Biednych Uczniów Szkoły Realnej zasilili ks. Zirkwitz. Członkiem towarzystwa pozostawał co najmniej do 1910 r.³², ale wypracowana w tym czasie szczególna więź z nadzorowaną placówką trwała jeszcze po 1919 r.

Do najważniejszych i zakrojonych na szeroką skalę działań ks. Zirkwitza należało zorganizowanie przy parafii własnego towarzystwa niesienia pomocy ubogim członkom wspólnoty ewangelickiej w Białymstoku. Powołana w 1907 lub 1908 r. instytucja miała być zarządzana przez kobiety – żony i córki największych miejscowych fabrykantów – na wzór znacznych rozmiarów Towarzystwa Pomocy Biednym „Pań Opiekunek” zarządzającego miejskim sierocińcem. Pierwszą przewodniczącą towarzystwa została wybrana Maria Hasbach, a na jej zastępcę powołano Emmę Hendrich (zm. 1921). Do zarządu należały m.in.: Julia Braunek, Augusta Flakier, Klara Broze i Emma Szarfe. Między damami znalazło się miejsce również dla ich duchowego opiekuna, ks. Teodora Zirkwitza. Towarzystwo działało nieprzerwanie do 1915 r., a jego skład pozostawał w zasadzie niezmienny. W 1912 r. do grona członków organizacji weszła żona pastora, Wiktoria Ida Zirkwitz, która w tym samym czasie uczestniczyła w pracach białostockiego oddziału Czerwonego Krzyża³³.

³⁰ Памятная книжка гродненской губернии на 1907 годъ, Grodno 1907, s. 160.

³¹ Справочный календарь, s. 62, 68.

³² Памятная книжка гродненской губернии на 1908 годъ, Grodno 1908, s. 162; Памятная книжка гродненской губернии на 1909 годъ, Grodno 1909, s. 204.

³³ Адрес-календарь и справочная книжка гродненской губернии на 1913 годъ, Grodno 1912, s. 164.

Wśród istotnych inicjatyw administratora parafii należy wymienić utworzenie w 1911 r. kasy zapomogowej i pogrzebowej dla ewangelików. W 1913 r. liczyła już trzystu członków, wśród których honorowe uczestnictwo przypadło pastorowi.

W 1913 r. białostocka parafia protestancka uzyskała nową nieruchomość położoną w bezpośrednim sąsiedztwie placu przykościelnego. Posesję należącą od 1906 r. do sióstr Szarloty Eszke i Klary Anhalt³⁴ nabył 7 maja 1913 r. miejscowy fabrykant Juliusz Flaker, właściciel fabryki włókienniczej na Wysokim Stoczku. Plac o łącznej powierzchni 624 sążni kw. sąsiadował od frontu z ul. Aleksandrowską, od tyłu z posesją przedsiębiorstwa Berki Polaka przy ul. Bulwarowej (dziś ul. Branickiego), z prawej przylegał do majątku Vossów (ul. Warszawska 50), z lewej natomiast do działki kościelnej. W tym czasie na terenie nieruchomości stał już murowany, parterowy dom³⁵. Juliusz Flaker jeszcze tego samego roku postanowił sprzedać parafii nabytą nieruchomość. 7 lipca 1913 r. nadeszła do Białegostoku zgoda na transakcję wydana przez ewangelicko-augsburski konsystorz generalny. 23 grudnia tego roku Rada Parafialna udzieliła ks. Teodorowi Zirkwitzowi i Adolfowi Filippowi pełnomocnictwa do zawarcia z Flakerem aktu notarialnego³⁶, który został spisany 2 stycznia 1914 r. (il. 5)³⁷. Nowo nabyty dom, noszący po 1919 r. adres Warszawska 48, początkowo zaadoptowano na potrzeby służby kościelnej lub którejś z organizacji działających przy parafii. Dopiero po 1917 r. ulokowano w nim ochronkę dla dzieci i przytułek dla starców (o czym dalej).

Podsumowując, do 1915 r. parafia ewangelicka w Białymstoku przeżywała pod rządami swego nowego pastora okres znacznego rozkwitu, którego realnymi owocami była przede wszystkim nowa, okazała świątynia, a także liczne organizacje charytatywne oraz społeczne, działające po raz pierwszy tak prężnie i na szeroko zakrojoną skalę. Wszystko to było zasługą niezwykle aktywnego i niestrudzonego w swej ewangelizacyjnej misji pastora, który potrafił przekuć chęci parafian na wymierne rezultaty.

Stan ten utrzymywał się do wybuchu I wojny światowej i wkroczenia do Białegostoku wojsk niemieckich w sierpniu 1915 r. Poprzedzająca zajęcie miasta wielka ewakuacja przeprowadzona przez władze i wojsko rosyjskie dotknęła w znacznym stopniu społeczność parafii ewangelicko-augsburskiej. Część rodzin opuściła miasto dobrowolnie, większość padła jednak ofiarą masowych deportacji ludności, którą władze rosyjskie uznawały – z racji wyznania – za „niemiecką”. Setki rodzin zostało zmuszonych do emigracji

³⁴ Posesję nr 225/279 nabył w 1882 r. na publicznej licytacji ojciec Szarloty i Klary, Jan Eszke. Nieruchomość przekazał córkom w równych częściach mocą testamentu potwierdzonego sądowno 13 lipca 1906 r. (APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 122, k. 2).

³⁵ Tamże, k. 1–2. Dom ten istniał do 1991 r.

³⁶ APB, Akta kościelne różnych wyznań – zbiór szczątków zespołów 1835–1940, sygn. 37, k. 148–149.

³⁷ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 125, k. 1–2.

w głąb państwa lub poza jego granice, pozostawiając dorobek swego życia, który – pozbawiony opieki – padał najczęściej łupem komisji ewakuacyjnej i wojska. Skutkiem tego było całkowite zniszczenie parku maszynowego miejscowych fabryk oraz zakładów przemysłowych, wysadzenie w powietrze większości kotłów parowych i kominów, rekwizycja towarów i surowców. W tym czasie zlikwidowano niektóre domy modlitwy, w tym w Łapach i Dobrzyniewie. Różne źródła podają, że w latach 1915–1919 gmina ewangelicka utraciła blisko 6 tys. wiernych. Ich liczba w Białymstoku i okolicznych miasteczkach spadła z ponad 8 tys. do ok. 2 tys. w początku lat dwudziestych XX w.

W 1935 r. pastor Zirkwitz wspominał, że kilku duchownych zostało deportowanych na Syberię: „Ja sam [opowiadał dziennikarzowi „Dziennika Białostockiego”] podzieliłbym niechybnie ich los, gdyby nie interwencja ks. dziekana Songajłło³⁸ u gubernatora grodzieńskiego Szebeki³⁹ i powierzenie mi stanowiska wiceprezesa Komitetu Obywatelskiego przez społeczeństwo polskie”. Wojska rosyjskie, szalejące w niszczycielskim amoku w sierpniu 1915 r., cudem oszczędziły nową świątynię ewangelicką, której nie wysadzono w powietrze tylko ze względu na jej chrześcijańskie „braterstwo”⁴⁰.

Blisko cztery lata okupacji niemieckiej przyniosły względny spokój w mieście, piętrzyły się jednak trudności życia codziennego, zwłaszcza braki żywności, leków, ubrań. Likwidacja i zamknięcie znacznej części zakładów fabrycznych sprawiły, iż rzesze ludności pozostawały bez zatrudnienia, popadając w coraz większą nędzę. Ewangeliczny nakaz niesienia pomocy bliźniemu zmusił ks. Zirkwita i nielicznych ocalałych wiernych do zdwojonego działania. Przytoczmy w tym miejscu ponownie słowa pastora, wypowiedziane w 1935 r.:

„niezawodnie, wojna niszczyła, ale i budowała... Głód, chłód i nędza zachęciły resztki moich parafian do wysiłku, do dobrych uczynków. Podczas wojny powstały nasze parafialne zakłady dobroczynne: kuchnia dla biednych, tani sklep dla ewangelików, ochronka mego imienia, z okazji 25-letniego jubileuszu duszpasterstwa [w 1918 r.], przytułek dla starców i biblioteka parafialna”⁴¹.

Wspomniana kuchnia funkcjonowała od grudnia 1915 r. na terenie fabryki Eugeniusza Beckera przy ul. Świętojańskiej, natomiast sklep od stycznia 1916 r. mieścił się przy ul. Warszawskiej 40. Ochronka dla dzieci im. Teodora Zirkwita początkowo działała w Ignatkach koło Białegostoku w domu подарowanym przez Adolfa von Reinharda. Pierwszą kierowniczką placówki została Wiktoria Ida Zirkwitz i to dzie-

³⁸ Ks. Antoni Songajłło, dziekan białostocki w latach 1915–1919.

³⁹ Wadim Mikołajewicz Szebeko, gubernator grodzieński w latach 1914–1915.

⁴⁰ M., *Parafia ewangelicko-luterska (augsburska) w Białymstoku*, cz. 2, „Dziennik Białostocki”, 2 VIII 1938, s. 6.

⁴¹ Tamże.

ki jej staraniom wkrótce po uruchomieniu obiekt przeniesiono w pobliże kościoła, na ul. Warszawską 48⁴².

Wyrazem przychylnego stosunku władz wojskowych do miejscowej gminy ewangelickiej było także ponowne otwarcie 27 marca 1916 r. zamkniętej pół roku wcześniej szkoły parafialnej. Wydawana przez okupantów gazeta „Białystoker Zeitung” relacjonowała:

„W poniedziałek, o godzinie 11 przed południem, odbyło się uroczyste otwarcie, założonej przez tutejszą niemiecką gminę ewangelicko-luterańską, szkoły kościelnej. Ponowne otwarcie tej dawniej kwitnącej, niemieckiej szkoły, zostało umożliwione jedynie za pomocą daleko idącej uprzejmości pana Etapowego Inspektora, Jego Ekscelencji Freiherra von Seckendorffa, ponieważ duża ilość zamożnych członków ewangelickiej gminy została wysłaną [!]. Jego Ekscelencja, wraz z kilkoma członkami zarządu i panem nadburmistrzem byli obecni przy otwarciu szkoły. Uroczystość rozpoczęto pieśnią «Ein feste Burg ist unser Gott»⁴³, po czym pastor ewangelickiej gminy opowiedział historię szkoły i, wyrażając podziękowanie Inspekcji Etapowej za poparcie okazane szkole, wypowiedział nadzieję, że szkoła będzie pielęgnowała na przyszłość zamiłowanie dla ducha niemieckiego i niemieckiej myśli [...]”⁴⁴.

Warto jednak zaznaczyć, że początkowy stosunek Niemców do szkolnictwa w Białymstoku był na ogół pozytywny, o czym świadczą powołanie do życia Towarzystwa Pomocy Szkołom Polskim i zbiórki pieniędzy na fundusz szkolny. Po rosyjskiej niewoli „pierwsze miesiące okupacji dawały mieszkańcom miasta niemal uczucie swobody”⁴⁵, zastąpione jednak z czasem coraz większym uciskiem i represjami.

Niewątpliwie okupant patrzył przychylniejszym okiem na pokrewną narodowościowo mniejszość niemiecką w Białymstoku, traktując parafię ewangelicką zarówno jako narzędzie zachowania stabilizacji, jak i polityki germanizacyjnej na zdobytych terenach. Choć sytuacja ta skutkowała wieloma negatywnymi zjawiskami, zwłaszcza polaryzacją wiernych w kwestiach tożsamości narodowej⁴⁶, to jednak pozwalała na jednoczesne rozwinięcie opisanej wyżej działalności charytatywnej. Bez względu na polityczny i narodowościowy wydźwięk, jej efekty wielu białostoczanom przynosiły namiastkę spokoju w ciężkim okresie wojennej zawieruchy.

⁴² M. Kukor-Kołodko, dz. cyt., s. 125.

⁴³ *Warownym grodem jest nasz Bóg*, pieśń religijna napisana przez Marcina Lutra w 1529 r.

⁴⁴ *Otwarcie ewangelicko-luterańskiej szkoły kościelnej*, „Białystoker Zeitung”, 30 III 1916.

⁴⁵ H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny z 22 ilustracjami*, Białystok 1933, s. 217.

⁴⁶ E. Alabrudzińska, *Położenie protestantów na terenie Królestwa Polskiego i tzw. Guberni Zachodnich Rosji w czasie pierwszej wojny światowej*, w: *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1995, s. 416–419.

Okupację zakończyło dopiero wkroczenie do miasta wojsk odrodzonej Rzeczypospolitej 19 lutego 1919 r. Wydarzenie to otworzyło zupełnie nowy rozdział w działalności pastora Zirkwita, który od początku posługi nie krył swego przywiązania do polskości. Natychmiast po odzyskaniu niepodległości administrator zainicjował politykę zbliżenia parafian do społeczeństwa polskiego i podporządkowania się nowemu rządowi. Swoje poglądy polityczne pastor przedstawił 1 czerwca 1919 r. podczas uroczystego powitania Józefa Piłsudskiego na białostockim dworcu kolejowym. Jako przedstawiciel gminy ewangelickiej „sławił oręż polski za to, że on buduje, gdy dawniej rosyjski i niemiecki rujnował, sławił go dalej za to, że stanąwszy murem na kresach naszego kraju umożliwi powrót do pracy, zapewniał w końcu, że jego parafianie zanoszą modły za Naczelnika Państwa, [...] że Niemcy i tak zwani Niemcy tutejsi są lojalnymi obywatelami państwa polskiego”⁴⁷. Postawienie sprawy w tak jednoznaczny sposób wywołało silne niezadowolenie części parafian, którzy przeciwstawiali się proponowanej przez duchownego asymilacji, chcąc pozostać wiernymi swej narodowości i językowi. Pomimo licznych konfliktów pomiędzy pastorem a Radą Kościelną i parafianami, ciągnących się na tym tle przez kolejne dwa dziesięciolecia, ks. Zirkwitz niezmiennie trwał na obranym stanowisku⁴⁸. Objawiało się ono szczególnie silną aktywnością pastora na wielu płaszczyznach życia społecznego i kulturalnego międzywojennego Białegostoku.

Na pierwszym miejscu pozostawało nadal niesienie pomocy najbardziej potrzebującym. Ksiądz Zirkwitz skupiał uwagę głównie na prowadzeniu istniejących przy parafii organizacji charytatywnych, w tym utworzonej w 1917 r. ochronki. Instytucja nieprzerwanie pełniła swą opiekuńczą i wychowawczą rolę wobec licznej, niestety, gromady dzieci pozbawionych rodzinnych domów. Oficjalna statystyka miasta Białegostoku z lat 1921–1934 wskazuje, że liczba przebywających w zakładzie dzieci stopniowo zmniejszała się z 41 w 1921 r. do 21 w 1928 r., oscylując jednak pomiędzy 15 a 21 osobami (dokładne dane patrz tabela nr 1). Do pełnienia stałej opieki nad dziećmi zatrudnionych było w latach 1928–1929 łącznie siedem osób, natomiast w okresie pomiędzy 1929 a 1934 r. personel uległ redukcji do czterech pracowników⁴⁹. Co ważne, w przeciwieństwie do czasów zaboru rosyjskiego, kiedy parafianie i pastor pozostawali zdani tylko na siebie, w odrodzonej Polsce władze miejskie co roku w budżecie przewidywały dotacje na utrzymanie dwudziestu podopiecznych parafialnej ochronki. Zdarzały się również spontaniczne dopłaty dla innych instytucji chary-

⁴⁷ B. Filipowicz, *Wrażenia z niedzieli*, „Dziennik Białostocki”, 4 VI 1919, s. 3.

⁴⁸ M. Kukor, dz.cyt., s. 179.

⁴⁹ *Wiadomości statystyczne miasta Białegostoku za lata 1921–1928*, Białystok 1929, s. 73, tab. 105; s. 77, tab. 107; *Wiadomości statystyczne miasta Białegostoku za lata 1929–1934*, t. 1, wyd. J. Pilecki, Białystok 1935, s. 76, tab. 97, 98. O opiece zamkniętej por. także: *Opieka zamknięta nad sierotami w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 5 VIII 1935, s. 6.

tatywnych, tak jak to miało miejsce w 1927 r., kiedy magistrat przyznał tysiąc złotych ewangelicko-luterańskiemu komitetowi zapomogowemu na dożywienie i pomoce naukowe dla sierot⁵⁰. Według danych z lat 1930–1931 tego typu samorządowe subwencje stanowiły aż 77% całego budżetu, jakim dysponowały zakłady dobroczynne parafii. Wsparcie płynęło również zza granicy. W 1921 r. ochronka pastora Zirkwita znajdowała się na liście instytucji charytatywnych, których podopieczni otrzymywali fundusze na dożywianie z Polsko-Amerykańskiego Komitetu Pomocy Dzieciom⁵¹.

W tym samym czasie w Białymstoku funkcjonował nadal przytułek dla starców wywodzących się z gminy ewangelickiej. Według statystyki miejskiej dom opieki początkowo był przeznaczony dla trzynastu osób (choć budżet pozwalał na utrzymanie piętnastu), wyłącznie kobiet mających powyżej sześćdziesięciu lat. Zmiana tego stanu nastąpiła w 1929 r., kiedy to liczba starców przebywających w parafialnym domu opieki zwiększyła się do 22. Różnica polegała przede wszystkim na wprowadzeniu do zakładu mężczyzn, których w latach 1929–1934 było od jednego do pięciu w ogólnym gronie pensjonariuszy⁵². Do lat trzydziestych XX w. przytułek mieścił się przy ul. Warszawskiej 48.

⁵⁰ *Subsydium dla sierot*, „Dziennik Białostocki”, 17 VII 1927, s. 4.

⁵¹ A. Lubkiewicz, *Polsko-Amerykański Komitet Pomocy Dzieciom*, „Dziennik Białostocki”, 3–4 VII 1921, s. 3–5. Komitet powołano do życia w 1919 r., w ramach amerykańskiej pomocy dla odbudowującej się Europy po zniszczeniach I wojny światowej. W 1921 r. w Polsce działało czternaście biur rejonowych i 195 komitetów powiatowych. Białostocki oddział podlegający władzom rejonu białostockiego (w skład którego wchodziło trzynaście powiatów) mieścił się przy ul. A. Mickiewicza 3. Do miejscowego komitetu należeli: Roman Wieczorek (prezes), Hubert Wille (wiceprezes), Maria Kopyłowska (sekretarz), Zofia Kossakowska, dr Gedali Rozenman, dr Maria Halpern, dr Zygmunt Siemaszko, inż. Karol Samborski, wojewoda Stefan Popielawski, starosta Feliks Rybołowicz, inż. Buczyński i redaktor „Dziennika Białostockiego” Antoni Lubkiewicz (jako członkowie). Komitet do 1921 r. na własny rachunek zorganizował dla nie-dożywionych dzieci trzy kuchnie mieszczące się przy ul. Kolejowej 20, ul. Słonimskiej 19 i przy ul. Świętojańskiej w fabryce Beckera (ostatni punkt znajdował się bezpośrednio pod protektorem gminy ewangelickiej, będąc kontynuatorem kuchni założonej jeszcze w czasie wojny). Pozostałe punkty, których łącznie funkcjonowało 34, były jedynie dotowane z budżetu PAKPD. Do nich należała ochronka pastora Zirkwita, w której w 1921 r. z pomocy Komitetu korzystało siedmioro dzieci. Ponadto Komitet zorganizował punkt badań lekarskich w ambulatorium Czerwonego Krzyża oraz kolonie letnie w Podlasku koło Grajewa.

⁵² *Wiadomości statystyczne 1921–1928*, s. 74, tab. 106; s. 76, tab. 108; *Wiadomości statystyczne 1929–1934*, s. 77, tab. 99–100.

Tabela. 1. Opieka nad dziećmi i młodzieżą w ochronie dla dzieci gminy ewangelickiej w Białymstoku w latach 1921–1934

Lata	Ogółem		W tym				Struktura wiekowa dzieci i młodzieży przebywających w ochronie gminy ewangelickiej					Personel	Kwoty preliniowane przez władze miejskie	
	Chłopcy	Dziewczynki	Sieroty	Polsie-	Do 1 r.	1-3	4-7	8-14	15-18					
1921	41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1922	23	9	14	5	18	0	0	4	19	0	5	-	-	
1923	15	8	7	4	11	0	0	1	14	0	4	-	-	
1924	17	10	7	4	13	0	0	2	15	0	5	-	-	
1925	16	9	7	3	13	0	0	2	13	1	5	6 964 zł		
1926	18	9	9	2	16	0	0	3	14	1	5	4 379 zł		
1927	21	12	9	3	18	0	0	3	14	4	6	4 150 zł		
1928	19	9	10	2	17	0	0	4	10	5	7	7 800 zł		
1929	19	10	9	1	19	0	0	5	12	2	6	7 581 zł		
1930	19	10	9	1	18	0	0	4	13	2	4	7 581 zł		
1931	20	12	8	2	18	0	0	2	14	4	5	7 581 zł		
1932	21	11	10	1	20	0	1	2	18	0	3	7 581 zł		
1933	19	11	8	2	17	0	1	1	16	1	3	3 650 zł		
1934	20	7	13	14	-	0	0	4	16	0	4	3 650 zł		

Zródło: *Wiadomości statystyczne miasta Białegostoku za lata 1921–1928*, Białystok 1929, s. 73, tab. 105; s. 77, tab. 107; *Wiadomości statystyczne miasta Białegostoku za lata 1929–1934*, t. 1, wyd. J. Pilecki, Białystok 1935, s. 76, tab. 97, 98; APB, Akta miasta Białegostoku, sygn. 116, s. 80–81; tamże, sygn. 117, s. 92–93; tamże, sygn. 118, s. 86–87; tamże, sygn. 119, s. 76–77; tamże, sygn. 120, s. 78–79; tamże, sygn. 121, s. 82–83.

Ważne wydarzenie w życiu parafii i należących do niej instytucji opiekuńczych przyniósł rok 1927. W maju tego roku parafianka Natalia Klatt z domu Kitz, będąc już w sędziwym wieku (urodziła się na ziemi kieleckiej w 1859 r.⁵³), postanowiła uczcić trzydziestą piątą rocznicę ordynariatu ks. Zirkwita i jego sześćdziesiąte czwarte urodziny, przekazując na potrzeby gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku własny plac i dom z ogrodem przy ul. Podleśnej 9. Nieruchomość otrzymała w 1915 r. od swego brata Adolfa Fryderyka Kitz, ten zaś nabył ją w 1899 r. od rodziny Heimanów. Ofiara została uczyniona w celu urządzenia w domu przy ul. Podleśnej przytułku dla starców, ewentualnie ochronki lub innych zakładów dobroczynnych. Klatt zastrzegła jednak kilka istotnych punktów, którymi obwarowała darowiznę. Po pierwsze, było to zapewnienie utrzymania ofiarodawczynie „do końca jej życia, to jest pozostawienia jej bezpłatnie w dotychczas zajmowanym lokalu, w domu na tej nieruchomości znajdującym się, dawania jej bezpłatnie dożywotnio przyzwoitego pożywienia, ubrania, światła, opału i pochowania po śmierci”. Po drugie zaś, warunek spłacenia ciężącego na ofiarodawczynie długu. Na wszystkie żądania zgodziła się Rada Parafialna w czasie posiedzenia 4 maja 1927 r. Akt notarialny przekazania nieruchomości spisano 14 października tego roku⁵⁴ (patrz aneksy). Gmina podjęła decyzję o budowie nowego obiektu na terenie uzyskanej posesji; prace rozpoczęto dwa lata później. 9 czerwca 1929 r. odbyło się uroczyste poświęcenie kamienia węgielnego⁵⁵. Prace zakończono w następnym roku i po tej dacie do domu przy ul. Podleśnej przeniesiono ochronkę dla dzieci oraz przytułek dla starców, gdzie obie instytucje funkcjonowały do 1939 r.

Na potrzeby swych licznych podopiecznych ks. Zirkwitz wraz z parafianami wielokrotnie w latach 1919–1938 urządzał publiczne zabawy, m.in. w parku im. ks. Józefa Poniatowskiego. W tym celu powołano do życia Ewangelicko-Luterański Komitet Zapomogowy (Der Unterstützungsverein für Arme evangelischer Konfession) będący w praktyce kontynuatorem dawnego towarzystwa niesienia pomocy biednym członkom wspólnoty ewangelickiej w Białymstoku. Głównym zadaniem komitetu była organizacja akcji charytatywnych, loterii i zabaw, z których dochód miał być przeznaczony na różne cele dobroczynne. Przykładowe inicjatywy to: zabawa zorganizowana 13 czerwca 1920 r. w celu popularyzacji pożyczki państwowej „Odrodzenie”⁵⁶, „Wielki Kiermasz Gwiazdkowy” w grudniu 1926 r.⁵⁷, „Zabawa Ogrodowa” z loterią fantową, zabawa w teatrze „Palace” na potrzeby biednych wyznania ewangelickiego w 1928 r.⁵⁸

⁵³ APB, Akta notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 31, k. 345.

⁵⁴ Tamże, k. 344–344v, 350–351.

⁵⁵ *Poświęcenie kamienia węgielnego*, „Dziennik Białostocki”, 8 VI 1929, nr 157, s. 4.

⁵⁶ *Na „Odrodzenie”*, „Dziennik Białostocki”, 3 VI 1920, s. 3.

⁵⁷ [Ogłoszenia], „Dziennik Białostocki”, 4 XII 1926, s. 4.

⁵⁸ [Ogłoszenia], „Dziennik Białostocki”, 31 VII 1928, s. 4.

i wiele innych festynów. W 1934 r. z wielką pompą poświęcono dom komitetu zapomogowego przy ul. Fabrycznej 41. Uroczystościom przewodniczył adiunkt ks. Benno Kraeter, który przypominał o szczególnych zasługach Marii Hasbach oraz Augusty Flaker. Słowa uznania skierowano również w stronę Adolfa Geldnera, który na potrzeby Komitetu ofiarował w 1926 r. całą swoją posesję⁵⁹.

Wojna polsko-bolszewicka na nowo otworzyła rany wspomnień zakończonej niecałe dwa lata wcześniej okupacji niemieckiej. W ciągu kilku miesięcy radzieckiej władzy ks. Zirkwitz przejął funkcję kapelana wojskowego, wspierając na duchu walczących żołnierzy⁶⁰. Co ważne, stosunek wobec wojskowych pozostał przychylny przez kolejne lata posługi duszpasterskiej, czego efektem stało się założenie w grudniu 1927 r. Towarzystwa Opieki nad Polskim Żołnierzem-Ewangelikiem. Podstawowym celem tej inicjatywy było wspieranie w codziennej służbie żołnierzy stacjonujących w koszarach 10. Pułku Ułanów Litewskich w Białymstoku. W parafii mogli liczyć oni na „własny kąpiel” w jednym z pokoi szkoły nr 10, gdzie przed niedzielnym nabożeństwem serwowano im gorące napoje i poczęstunki⁶¹.

Ważną część działalności ks. Teodora Zirkwitza stanowiła nadal praca pedagoga i nauczyciela religii. Zapewne z powodów finansowych już w maju 1919 r., za zgodą pastora, dawną szkołę ewangelicką przy kościele parafialnym upaństwowiono, nadając jej nazwę Szkoły Podstawowej nr 10 im. Mikołaja Reja⁶². Duchowny objął jednocześnie przewodnictwo dozoru szkolnego, który w teorii miał stać na straży przestrzegania regulaminu placówki. Według zarządzenia zastrzeżono w nim, aby wszyscy zatrudnieni tam nauczyciele byli wyznania ewangelickiego, za oficjalny język wykładowy uznano natomiast język polski, z wyjątkiem nauczania języka niemieckiego, religii i historii kościoła ewangelickiego oraz śpiewu⁶³. Działania pastora, zmierzające do polonizacji dotychczasowej szkoły religijnej, wywołały ostry konflikt z Radą Kościelną i znaczną częścią wiernych, który próbowały rozwiązać zarówno konsystorz ewangelicko-augsburski, jak i Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświaty. Sprawy narodowościowe nie wpływały jednak na troskę o należyte wychowanie najmłodszych parafian. Ksiądz Zirkwitz w 1928 r. snuł plany rozbudowy szkoły, którą chciał powiększyć o salę gimnastyczną, rekreacyjną oraz warsztatową⁶⁴. Przy placówce działała drużyna ZHP im. Andrzeja Małkowskiego, której druhem w latach trzydziestych

⁵⁹ *Poświęcenie domu Ewangelickiego Komitetu Zapomogowego*, „Dziennik Białostocki”, 2 VI 1934, nr 151, s. 6.

⁶⁰ A. Dobroński, J. Szczygieł-Rogowska, *Białystok, lata 20-te, lata 30-te...*, s. 165.

⁶¹ A.S., *Parafia białostocka. Wspomnienia z podróży*, cz. 2, „Zwiastun Ewangeliczny”, 10 VI 1928; M. Kukor-Kołodko, dz. cyt., s. 126.

⁶² A. Dobroński, J. Szczygieł-Rogowska, *Białystok, lata 20-te, lata 30-te...*, s. 154.

⁶³ M. Goławski, *Szkolnictwo powszechne w Białymstoku (Rys historyczny i rozwój w dobie współczesnej)*, Białystok 1934, s. 44.

⁶⁴ A.S., *Parafia białostocka...*

XX w. był Ryszard Kaczorowski⁶⁵. W sercach kształconych młodzieńców pastor zaszczerpiał pierwiastki chrześcijańskiej miłości, zakładając Koło Abstynentów i Koło Szkolne Czerwonego Krzyża, które miało pomagać biedniejszym uczniom.

Wraz z otwarciem w 1919 r. w Białymstoku Gimnazjum Państwowego im. Króla Zygmunta Augusta przy ul. Warszawskiej pastor Zirkwitz został powołany do nowej kadry nauczycielskiej złożonej z dwudziestu czterech osób⁶⁶. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. został jednocześnie zatrudniony w Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej⁶⁷. Przez wiele lat pastor pełnił również funkcję członka Powiatowej Rady Szkolnej w Białymstoku, która miała w swej pieczy wszystkie placówki wychowawcze na podległym jej terenie. Grupy przedstawiciele Rady Szkolnej dokonywały okresowych wizytacji szkół, próbując wpłynąć na poprawę ich ogólnego stanu.

Rozumiejąc istotne znaczenie śpiewu w kościele ewangelickim, pastor Zirkwitz przez wszystkie lata pobytu w Białymstoku otaczał opieką powstałe w 1876 r. Stowarzyszenie Śpiewacze Ewangelicznego Zboru „Concordia” w Białymstoku. 7 stycznia 1925 r. w kancelarii notariusza Bolesława Urbanowicza potwierdził statut tej organizacji⁶⁸. Chór w latach międzywojennych działał bardzo prężnie, licząc ponad sześćdziesięciu śpiewaków. Kierownictwo należało do kantora, organisty i przedwojennego dyrektora szkoły parafialnej, Wilhelma Migulskiego. „Concordia” z powodzeniem konkurowała z innymi chórami z terenu Polski. W 1936 r. powołano do życia chór dziecięcy przy organizacji „Jugendbund”, działała także orkiestra puzonistów⁶⁹.

Znaczącą część działalności omawianej postaci w latach 1919–1938 stanowiła aktywność patriotyczna i kształtowanie analogicznej postawy wiernych, co często prowadziło do konfliktów. Pastor brał udział w niemal wszystkich wydarzeniach rangi państwowej, w uroczystych obchodach rocznic narodowych: Konstytucji 3 maja czy 11 listopada, a nawet urodzin i imienin marszałka J. Piłsudskiego. Nie brakowało go także przy najróżniejszych inicjatywach społecznych ukierunkowanych na pomoc bliźniemu lub o charakterze wybitnie patriotycznym.

Już w czerwcu 1920 r., za cenę jednego z większych konfliktów w łonie ewangelickiej rady kościelnej⁷⁰, ks. Zirkwitz publicznie nawoływał swych wiernych do ofiarnego udziału w pożyczce państwowej „Odrodzenie”. Należąc do wojewódzkiego komitetu pro-

⁶⁵ A. Dobroński, *Ostatni prezydent II Rzeczypospolitej Ryszard Kaczorowski. Osem wieczorów z prezydentem*, Białystok 1999, s. 18.

⁶⁶ *Białystok ilustrowany...*, s. 69.

⁶⁷ *Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na 1932/1933 r.*, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932, s. 57; H. Żylińska-Żyłkiewicz, *Z dziejów Gimnazjum Państwowego im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w Białymstoku (1915–1939)*, „Białostoczczyzna”, 3 (1998), s. 58.

⁶⁸ APB, Akta notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 24, k. 44v–45.

⁶⁹ M. Kukor-Kołodko, dz. cyt., s. 129–130.

⁷⁰ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 97.

pagującego idę pożyczki, pastor zorganizował wiec przy kościele parafialnym. Jak relacjonował „Dziennik Białostocki”:

„w serdecznym przemówieniu wyjaśnił, że każdy obywatel Polski powinien dążyć do tego, aby Polska była potężna, aby wszystkim swoim obywatelom mogła zapewnić swobodę i dobrobyt. W końcu ks. Pastor Zirkwitz wezwał do podpisywania pożyczki «Odrodzenia», która rządowi polskiemu da środki do zaprowadzenia tych urządzeń, jakie są potrzebne do zapewnienia rozkwitu przemysłu i rolnictwa, a tym samym dobrobytu mieszkańców Polski”⁷¹.

Osobiście pastor wpłacił na pożyczkę 500 marek polskich, a za jego przykładem poszło liczne grono ewangelików, m.in. z rodzin Hasbachów, Scherschmidtów, Moesów, Brauneków i wielu innych. Łącznie w kancelarii parafialnej zebrano 133 650 marek polskich⁷².

W następnym roku nie zabrakło pastora wśród przedstawicieli mniejszości wyznaniowych, którzy 21 sierpnia 1921 r. witali w Białymstoku marszałka Józefa Piłsudskiego. Miesiąc wcześniej, 27 lipca 1921 r., był obecny w sali Rady Miejskiej, gdzie odbywało się zebranie organizacyjne Komitetu Pomocy Jeńcom i Uchodźcom. Prezydent miasta Bolesław Szymański zaprosił pastora Zirkwita do zarządu nowej organizacji, do którego weszli również najwyżsi przedstawiciele pozostałych grup religijnych. W 1922 r. pastor znalazł się wśród honorowych członków Zarządu Koła Inwalidów Wojennych w Białymstoku⁷³. W 1924 r. wszedł do Komitetu Wojewódzkiego Ligi Ochrony Powietrznej i Przeciwigazowej, w następnym roku był obecny podczas zebrania Zarządu Lotnictwa Sanitarnego w Białymstoku, w 1926 r. podczas miejskich obchodów rocznicy odzyskania niepodległości odprawił zaś uroczystą mszę świętą. Marzec 1927 r. przyniósł zaangażowanie ks. Zirkwita w organizację akademii ku czci marszałka Piłsudskiego. Wielka tragedia powodzi, która tego samego roku nawiedziła południową Polskę, spotkała się z natychmiastową reakcją białostockiej społeczności. W celu udzielenia pomocy powodzianom utworzono komitet wojewódzki, w skład którego wszedł ewangelicki duszpasterz. Z własnej kieszeni do zebranej sumy dodał kwotę 128,53 zł. Kiedy 19 maja 1928 r. odbyło się spotkanie Komitetu Budowy Pomnika ku czci poległych w czasie wojny polsko-bolszewickiej oficerów i szeregowych z 42. Pułku Piechoty, pastor natychmiast poparł tę inicjatywę. Jednocześnie zbliżająca się w tym roku dziesiąta rocznica odzyskania niepodległości stała się ponownie okazją do zmanifestowania patriotycznej postawy. W czasie zebrania w urzędzie wojewódzkim 8 października 1928 r. ks. Zirkwitz wszedł do sekcji organizującej obchody. Jeszcze tego samego roku duchowny został wybrany

⁷¹ *Do naśladowania*, „Dziennik Białostocki”, 2 VI 1920, s. 2.

⁷² *Na pożyczkę*, „Dziennik Białostocki”, 12 VI 1920, s. 3.

⁷³ *Skład zarządu koła inwalidów wojennych w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 2 VII 1922, s. 4.

na skarbnika nowo ukonstytuowanego Zarządu Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów w Białymstoku. Co roku w zborze ewangelickim pastor odprawiał uroczystą mszę świętą w dniu imienin marszałka Piłsudskiego i w każdą kolejną rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja. Niestety, w czasie uroczystości żałobnych po śmierci Piłsudskiego w 1935 r. pastor był nieobecny z powodu trwającej go od dłuższego czasu choroby. W jego zastępstwie 17 maja 1935 r. mszę z kazaniem w języku polskim odprawił ks. Benno Kraeter. Jak relacjonowano, duchowny podkreślał „niezapomniane zasługi Wielkiego Zmarłego. Mówca dał wyraz uczuciu głębokiego żalu, w którym łączą się wszyscy obywatele Rzeczypospolitej bez różnicy wyznania i przynależności społecznej”⁷⁴. Ofiarne zaangażowanie w działalność oświatową, kulturalną i socjalną sprawiło, że pastora ceniono i szanowano w całym Białymstoku. Jego zasług nie omieszkano dostrzec także administracja państwowa. Uwieńczeniem trwającej ponad ćwierć wieku pracy było nadanie pastorowi przez prezydenta Rzeczypospolitej Złotego Krzyża Zasługi⁷⁵.

W kolejnych latach działalność ks. Zirkwita ulegała stopniowemu osłabieniu, na co wpływ miał wiek i lata ciężkiej pracy. Już w 1925 r. rada kościelna sugerowała zatrudnienie w parafii adiunkta, co nastąpiło dopiero w 1930 r.⁷⁶ Wybór padł na młodego ks. Benno Kraetera, człowieka o zgoła odmiennych przekonaniach i stosunku do szeroko rozumianej asymilacji ewangelickiej mniejszości niemieckiej, niesłusznie oskarżanego o popieranie hitleryzmu⁷⁷. Od tego czasu w wielu przypadkach adiunkt wyręczał pastora w organizacji uroczystości parafialnych, w czym znajdował poparcie większej części parafian. Ksiądz Kraeter realizował również własne przedsięwzięcia, wśród których znalazło się utworzenie „Jugendbundu”⁷⁸. Adiunkt, w pięć lat po ordynacji, został awansowany na drugiego pastora⁷⁹, głównie w celu zastąpienia sędziwego, bo liczącego już siedemdziesiąt dwa lata ks. Zirkwita.

⁷⁴ *Wczorajsze uroczystości żałobne*, „Dziennik Białostocki”, 18 V 1935, s. 6.

⁷⁵ *Złoty Krzyż Zasługi otrzymał ks. pastor Zirkwitz*, „Dziennik Białostocki”, 26 IV 1929, s. 4.

⁷⁶ Wyświęcenie wikariusza ks. Benno Kraetera nastąpiło 19 stycznia 1930 r. Na uroczystości obecny był superintendent Juliusz Bursche. *Uroczystość w kościele ewangelickim*, „Głos Obywatela”, 22 I 1930, nr 21, s. 3.

⁷⁷ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na kresach...*, s. 101.

⁷⁸ M. Kukor-Kołodko, dz. cyt., s. 129.

⁷⁹ *Instalacja drugiego pastora*, „Dziennik Białostocki”, 5 V 1935, s. 6: „w niedzielę 2 czerwca odbyło się w kościele ewangelickim św. Jana, odświętnie przybranym w zieleń i kwiaty i wypełnionym po brzegi, uroczyste nabożeństwo, połączone z instalacją dotychczasowego wikariusza ks. pastora Benno Kraetera. Ks. pastor Kraeter, cieszący się ogólnym poważaniem i sympatią, 20 grudnia ubiegłego roku [1934, por. *Nowa rada kościelna ewangelicko-luterańska w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 23 XII 1934, s. 6] został jednogłośnie wybrany przez walne zgromadzenie parafian na stanowisko drugiego pastora tutejszego zboru. Uroczystość niedzielną uświetnił swoją obecnością zwierzchnik kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce, ks. superintendent generalny dr Juliusz Bursche z Warszawy, który osobiście dokonał instalacji w asyście ks. ks. pastorów parafii sąsiednich, von Plamscha z Grodna i Loppego z Wilna w obecności Rady Kościelnej. Po introdukcji nowoinstalowany pastor wygłosił kazanie, które wysłuchał obecny zbor ze skupieniem”.

Ciekawym przykładem stosunków panujących między obydwoma duchownymi były przeprowadzone 17 września 1935 r. uroczystości pięćdziesięciolecia założenia nowego cmentarza ewangelickiego. Obaj pastory: Zirkwitz i jego sekundariusz Kraeter, wygłosili kazania – pierwszy w języku polskim, drugi zaś w języku niemieckim. Skądinąd obchody miały bardzo podniosły przebieg, a ze względu na wielość ciekawych szczegółów, warto przytoczyć ich opis opublikowany na łamach „Dziennika Białostockiego”:

„[...] Już od wczesnego popołudnia gromadziły się tłumy wiernych na odswieźnieniu przybranym cmentarzu. O godzinie 3-ej pp. rozpoczęło się uroczyste nabożeństwo w obecności całej zebranej parafii oraz Rady Kościelnej z prezesem inż. K. Riegertem na czele i przy udziale chórów kościelnych oraz chóru puzonistów. [...] Po nabożeństwie złożono wieńce na grobach zasłużonego założyciela cmentarza, śp. ks. superintendenta Karola Keuchla, długoletniego grobowego śp. Feudenberga, b. parafianina śp. Juliusza Richtera oraz pierwszego parafianina, pochowanego na cmentarzu, śp. Augusta Webera⁸⁰. Ofiara zebrana po uroczystości dała piękny wynik 313,50 zł, przeznaczony na budowę nowego oparkania cmentarnego⁸¹.

Było to jedno z ostatnich publicznych wystąpień ks. Zirkwitza, który w niespełna trzy lata później przeszedł na zasłużoną emeryturę.

Wśród wielu zainteresowań i działań kulturalnych pastora Zirkwitza zwraca uwagę szczególne umiłowanie historii, w tym dziejów Białegostoku i najbliższego regionu. Przejawiało się ono na różne sposoby. Wiadomo że w bibliotece parafialnej zgromadził pokaźny zasób książek (przeszło 2 tys. woluminów), wśród których, obok rzadkich dzieł historycznych i teologicznych, znalazł się biały kruk w postaci Biblii polskiej wydanej w Gdańsku w 1632 r. W swym domu parafialnym pastor przechowywał również zasób dokumentów archiwalnych do dziejów gminy ewangelickiej oraz przeszłości miasta. W 1935 r. relacjonowano, że uzupełniały go „osobiste badania i zapiski”. Od wielu lat duchowny interesował się przeszłością administrowanej parafii, o czym świadczy ogłoszony w 1910 r. w „Głosie Ewangelickim” artykuł pt. *Krótki zarys historii parafii ewangelicko-luterańskiej (augsburskiej) w Białymstoku*⁸². Ponad dwie dekady później, 4 stycznia 1931 r., „Głos Ziemi Białostockiej” opublikował rozmowę z ks. Zirkwitzem pt. *W Białymstoku powstaje muzeum Przeszłości. Szlachetna inicja-*

⁸⁰ Pierwszy pogrzeb Augusta Webera odbył się 27 maja 1885 r. O cmentarzu szeroko: B. Tomecka, J. Szczygieł-Rogowska, dz. cyt., s. 23. O początkach cmentarza oraz nowe szczegóły z jego historii: W. Wróbel, *Cmentarz ewangelicki. Nieznany fragment dziejów*, „Album Białostocki” nr 320, dod. „Kurier Poranny. Magazyn”, 5–7 XII 2014, s. 19.

⁸¹ *Pięćdziesięciolecie ewangelicko-augsburskiego cmentarza w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 17 IX 1935, s. 6.

⁸² T. Zirkwitz, *Krótki zarys historii parafii ewangelicko-luterańskiej (augsburskiej) w Białymstoku*, „Głos Ewangelicki”, 3 (1910), s. 25.

tywa *wydaje owoce*⁸³. Autor artykułu relacjonował we wstępie inicjatywę pastora względem utworzenia muzeum pamiątek narodowych. Na pytania dziennikarza, duchowny odpowiadał:

„Z dawna już z zamiłowaniem zajmuję się zbieraniem pamiątek z czasów naszej przeszłości. Udało mi się dzięki temu posiadać różne monety francuskie, niemieckie i nawet hiszpańskie, pozostawione na ziemiach naszych w czasie wojen napoleońskich. Stwierdziłem fakt historyczny, nienotowany w żadnych kronikach, że w r. 1701 pod Białymstokiem miała miejsce bitwa wojsk polskich ze Szwedami. Jeden z kamiennych nagrobków, z napisem szwedzkim i dobrze zachowaną datą r. 1701 zabezpieczyłem przed zniszczeniem w maj. Ignatkach. Interesując się tą dziedziną nauki z bólem nieraz spostrzegłem, jak często różne cenne pamiątki z dawnych czasów ulegają zniszczeniu przez lekkomyślność i brak pietyzmu. Ostatnio Cech Ślusarzy znalazł w swoim archiwum b. ciekawy dokument, który mógł łatwo ulec zniszczeniu. Jest to akt nadania przez hetmana Branickiego w roku 1769 cechom białostockim przywilejów”⁸⁴.

Dalej ks. Zirkwitz relacjonował, iż wypożyczył ten dokument od cechu celem przepisania, a kopię wysłał do Warszawy prof. Henrykowi Mościckiemu. Żył nadzieję, że dotychczasowy właściciel cennego pergaminu przekaze go do nowo powstającego muzeum. Na pytanie o postępy w organizacji tej instytucji, duchowny wyjaśniał:

„Konferowałem w sprawie tej z Panem Wojewodą i różnymi osobami. Pan Wojewoda b. chętnie aprobował i wyznaczył nawet jedną z sal wojewódzkich na locum dla muzeum. W najbliższym czasie przystąpimy do rzeczowej realizacji projektu i zgromadzenia pamiątek w pierwszej sali muzeum”.

Zarówno ówczesny prezydent miasta, Wincenty Hermanowski, jak i jego poprzednik na tym stanowisku, Bolesław Szymański, wyrazili natychmiast pełne poparcie inicjatywy utworzenia muzeum, nawiązując do analogicznego pomysłu magistratu sprzed kilku lat⁸⁵. Niestety, trudny okres wielkiego kryzysu gospodarczego nie sprzyjał tego typu inwestycjom, dlatego pomysł utworzenia instytucji gromadzącej i udostępniającej zbiory zabytków ziemi białostockiej został odłożony.

⁸³ W Białymstoku powstaje muzeum Przeszłości. Szlachetna inicjatywa wydaje owoce (Wywiad z ks. pastorem Zirkwitzem), „Głos Ziemi Białostockiej”, 4 I 1931, s. 4.

⁸⁴ Przywilej ten zachował się i jest obecnie przechowywany w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku. O dokumencie: M. Rutkowski, *Przywilej cechowy Jana Klemensa i Izabelli z Poniatowskich Branickich z 1769 r.*, „Rocznik Białostocki”, 17 (1991), s. 239–249.

⁸⁵ *Dokoła sprawy realizacji projektu muzeum białostockiego. Opinia p. Wincentego Hermanowskiego, prezydenta m. Białegostoku*, „Głos Ziemi Białostockiej”, 10 I 1931, s. 3.

Najwidoczniej dobre stosunki z prof. Mościckim, ale i zasługi w propagowaniu miejscowej historii, zdecydowały o fakcie, że na początku 1930 r. pastor znalazł się w składzie honorowego komitetu redakcyjnego pierwszej naukowej monografii Białegostoku, której napisanie magistrat zlecił właśnie Henrykowi Mościckiemu⁸⁶. Przewodniczącym komitetu został Witold Antonowicz, wiceprzewodniczącym Michał Motoszko, sekretarzem zaś Michał Goławski. Na członków, poza ks. Zirkwitzem, powołano Benjamin Flomenbauma, Konstantego Kosińskiego, Władysława Olszyńskiego, Jakuba Szapiro i Bronisława Zawadzkiego⁸⁷. Redaktorzy czuwali nad treścią publikacji, a w trakcie spotkań dyskutowali nad konkretnymi rozdziałami, które publicznie odczytywał Mościcki. Takie spotkanie odbyło się m.in. 24 marca 1932 r., kiedy to autor i redaktorzy wspólnie rozważali zawartość pierwszych rozdziałów monografii⁸⁸. Dzięki wspólnej pracy zespołu 1 czerwca 1933 r. światło dzienne ujrzała książka zatytułowana *Białystok. Zarys historyczny z 22 ilustracjami*. W pracy znalazł się także obszerny ustęp poświęcony odnalezionemu przez pastora dokumentowi cechowemu z 1769 r.⁸⁹

Lata posługi duszpasterskiej, choć pełne trudów i przeciwności, znaczone były wielkimi jubileuszami. Uroczystości organizowane przez parafian i znamienitych białostoczan ks. Zirkwitz przyjmował z wrodzoną skromnością. Były to jednak z całą pewnością ważne wydarzenia w jego życiu. Pierwsza okrągła rocznica dwudziestopięciolecia posługi duszpasterskiej, jak już wspomniano, przypadła na ciężkie lata I wojny światowej, choć jej owoce służyły parafianom przez dwie dekady. O wiele radośniejsza była dwudziesta piąta rocznica objęcia przez pastora białostockiej placówki. Padły wówczas piękne słowa podziękii składanej ks. Zirkwitzowi za jego szczególną działalność. 18 listopada 1928 r. „Dziennik Białostocki” pisał o jubilecie:

„pastor zyskał w Białymstoku sympatię i zaufanie nie tylko parafian, lecz i całego społeczeństwa, gdyż w działalności swej nigdy nie uchybił sumieniu i swemu powołaniu, a jako prawdziwy wyznawca nauki Chrystusowej, w ludności miejscowej bez względu na narodowość i wyznanie widział bliźnich, którym zawsze, wedle sił i możliwości spieszył z pomocą moralną, a niejednokrotnie i materialną, nie bacząc na szczupłe swe dochody. Dowodem pracy i działalności obywatelskiej ks. Pastora w Białymstoku jest rozbudowa kościoła ewangelickiego przy ul. Warszawskiej, liczne stowarzyszenia i zakłady dobroczynne. [...] Oto wyniki realne pracy dla drugich, pracy często niewdzięcznej, pełnej poświęcenia i miłości bliźniego,

⁸⁶ *Monografia m. Białegostoku*, „Głos Obywatela”, 20 XII 1929, s. 3; *Monografia m. Białegostoku*, „Dziennik Białostocki” 2 VII 1930, s. 4.

⁸⁷ *Monografia Białegostoku*, „Głos Obywatela”, 25 III 1930, s. 3.

⁸⁸ *Prace nad Monografią m. Białegostoku na ukończeniu*, „Dziennik Białostocki”, 26–27 III 1932, s. 6.

⁸⁹ H. Mościcki, dz. cyt., s. 37–39.

pracy, w której nie szukał rozgłosu wytrwale dążąc do realizowania zasad ewangelii. Wielką pomocą w pracy niestrudzonej ks. pastora Zirkwita jest jego małżonka, która przez czas długi była kierowniczką ochronki i zawsze stoi u boku ks. pastora pomagając mu w urzeczywistnieniu jego zamierzeń i planów. Toteż społeczeństwo i parafianie, uznając zasługi ks. pastora Zirkwita, jako prawdziwego chrześcijanina – pastora i prawego obywatela, składają mu w dniu tym serdeczne życzenia długich lat owocnej pracy dla dobra Ojczyzny i bliźnich⁹⁰.

Na ten dzień przypadły podniosłe uroczystości w kościele parafialnym, którym przewodniczył pastor Gustaw Ferdynand Berndt z Łodzi i czcigodny jubilat. Obecni byli przedstawiciele Rady Kościelnej, samorządu miejskiego, województwa oraz licznych stowarzyszeń. Dzieci ze szkoły nr 10 i ochronki składały duchownemu życzenia, wręczając własnoręcznie wykonane laurki. Jubileusz zakończył się kolacją w gronie najbliższych przyjaciół duchownego. W następnym roku prezydent Rzeczypospolitej nadał ks. Zirkwitzowi Złoty Krzyż Zasługi. Kolejny jubileusz, tym razem czterdziestolecia święceń kapłańskich, przypadł na 24 stycznia 1932 r. Był to jednocześnie szczególny rok, w którym mijało dwadzieścia lat od poświęcenia największego owocu pastorskiej pracy – nowej świątyni parafialnej. Także i w 1937 r. uroczystie świętowano czterdziestą piątą rocznicę święceń pastora, chociaż obchody odbywały się z pewnością z myślą, że są to już ostatnie tego typu publiczne wyrazy wdzięczności wobec zasłużonego kapłana⁹¹.

Już w listopadzie 1936 r. ks. Teodor Zirkwitz zwracał uwagę przewodniczącego Rady Parafialnej, inż. Kazimierza Rigierta, na możliwość swego ustąpienia i przejścia na emeryturę. Sprawa przeciągnęła się o rok. 2 października 1937 r. duchowny oznajmił superintendentowi Bursche gotowość swego ustąpienia. Dopiero 7 listopada 1937 r., po czterdziestu pięciu latach służby duszpasterskiej i trzydziestu pięciu latach spędzonych w Białymstoku, w czasie zebrania parafialnego pod przewodnictwem ks. seniora Zygryda Loppego, pastor Zirkwitz ustąpił ze stanowiska pastora białostockiej gminy ewangelicko-augsburskiej. Tego samego dnia zgromadzeni parafianie uchwalili jednogłośnie przyznanie duchownemu miesięcznej emerytury w wysokości 200 złotych, co 5 stycznia 1938 r. potwierdził konsystorz kościoła ewangelicko-augsburskiego Rzeczypospolitej Polskiej. Zezwolono pastorowi na pozostanie w mieszkaniu na plebanii parafialnej do końca roku szkolnego 1937/1938, najdalej do 1 lipca 1938 r.⁹² (patrz aneksy). Następnego dnia po zebraniu parafialnym „Dziennik Białostocki” z 8 listopada 1937 r. donosił:

⁹⁰ Jubileusz ks. pastora Zirkwita, „Dziennik Białostocki”, 18 XI 1928, nr 320, s. 4.

⁹¹ 45-lecie zasłużonej pracy kapłańskiej, „Dziennik Białostocki”, 24 I 1937, nr 24, s. 6.

⁹² APB, Akta notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 58, k. 73–78v.

„wczoraj odbyło się w obecności około 150 parafian zebranie Gminy Ewangelickiej pod przewodnictwem ks. seniora Loppęgo z Wilna. Na porządku dziennym obrad było uchwalenie dożywotniej emerytury dla ustępującego w dniu 1 stycznia 1938 r. po 45 latach zasłużonej i owocnej działalności kapłańskiej – ks. pastora Teodora Zirkwitza. Emeryturę uchwaliła Gmina jednogłośnie. Następcą ks. pastora Zirkwitza będzie ks. pastor B. Kraeter [...]”⁹³.

Ustępując ze stanowiska i przechodząc na zasłużoną emeryturę, ks. Zirkwitz nie mógł wiedzieć, że był przedostatnim administratorem parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku, która pod rządami ks. Kraetera funkcjonowała do września 1939 r. Po tej dacie większość niemieckich obywateli miasta i członków gminy wyznaniowej została ewakuowana z okupowanych terenów na mocy porozumienia między III Rzeszą a Związkiem Radzieckim. Oficjalne rozwiązanie parafii nastąpiło 3 stycznia 1940 r.

Nie wiemy dokładnie, co działo się z ks. Teodorem Zirkwitzem przez ostatnie lata jego życia i tuż przed wybuchem II wojny światowej. Najpewniej wyjechał z Białegostoku, skoro 3 marca 1943 r. zmarł w Gdańsku-Wrzeszczu. Tam też został pochowany⁹⁴.

⁹³ *Zebranie Gminy Ewangelickiej*, „Dziennik Białostocki”, 8 XI 1937, s. 6.

⁹⁴ E. Kneifel, dz. cyt., s. 187 podaje, że pastor zmarł w Gdańsku 16 lipca 1945 r. Przeciwnie twierdzi M. Kukor, dz. cyt., s. 180.

ANEKS I

Rechenschaftsbericht über die von den Sammlern einkassierten freiwilligen Spenden zum Bau der neuen Kirche in Białystok p. 1908 u 9, Białystok, Ruch & Steindruckerei von C. Z. Mischondznik, Telephon No. 102.

Uwaga: z oryginalnego druku zachowały się tylko strony nr 3–9, 15, 17–32. Pisownia oryginalna.

Data	Imię i nazwisko	Rub.	Kop.
[s. 3]			
1. Sammelliste „Schneider-Krenz” Dojlidy			
1908	Adolf Proppé	50	-
1908	Alfons Fitzner	10	-
1908	Konstantin Rother	10	-
1908	Bernhard Hauge	10	-
1908	Alma Gutsche	3	-
1908	Marie Zerbst	1	-
1908	Wilhelmine Kristufek	5	-
1908	Ernst Grocker	1	-
1908	Adolf Kratzig	5	-
1908	Evelene Mayer	5	-
1908	Berta Lippke	4	-
1908	Heinrich Schulz	3	-
1908	Karoline Panzram	5	-
1908	Ida Trachimowicz	5	-
1908	Marie Kempt	5	-
1908	Albert Sachs	10	-
1908	Ottilie Grosser	3	-
1908	Emil Arndt	5	-
1908	Berta Michelfeld	5	-
1908	Samuel Michelfeld	5	-
1908	Alfred Michelfeld	10	-
1908	Albert Zeidler	10	-
1908	August Siewert	10	-
1908	Heinrich Schmidt	12	-
1908	Eduard Zeidler	10	-
1908	Monika Gillar	10	-
1908	Albert Schneider	20	-
[s. 4]			
1908	Alexander v. Lipinski	10	-
1908	Karl Grosser	5	-
1908	Alexander Radziszewski	10	-

1908	Gustav Puffal	5	-
1908	Paul Erdmann	10	-
1908	Marie Hitzner	3	-
1908	August Köhler	5	-
1908	Eduard Sawadski	5	-
1908	Paul Niesner	20	-
1908	Gustaw Schön	6	-
1908	Adolf Russ	6	-
1908	Stefan Kopcewicz	3	-
1908	Gustav Klinger	10	-
1908	Wilhelm Szczytkowski	5	-
1908	Julius Krüger	10	-
1908	Mathilde Wagner	5	-
1908	Friedrich Lange	10	-
1908	Albert Mühlsteff	3	-
1908	Alfons Arndt	6	-
1908	Albert Mackal	5	-
1908	Heinrich Tornow	10	-
1908	Karl Arndt	5	-
1908	Emil Krüger	10	-
1908	Wladimir Dawidow	5	-
1908	Friedrich Mayer	5	-
1908	Gustav Krüger u. Vater	10	-
1908	Ludwig Bielawski	3	-
[s. 5]			
1908	Viktor Thomas	2	-
1908	Heinrich Spletstösser	15	-
1908	Albert Margraf	5	-
1908	Herman Tornow	10	-
1908	Karol Wagner	3	-
1908	Gustav Gernig	3	-
1908	Rudolf Krüger	10	-
1908	Gustav Lehmann	10	-
1908	Witwe Agnes Weber	10	-
1908	Ottlie Tornow	4	-
1908	Hermann Schröter	5	-
1908	Gustav Seidel	10	-
1908	August Wagner	10	-
1908	Friederike Kahle	8	-
1908	Adolf Erdmann	10	-
1908	Friedrich Mütznier	10	-

1908	Karl Blumeyer	10	-
1908	Josef Köpp	8	-
1908	Adolf Puffal	20	-
1908	Gustav Krenz	10	-
1908	Ernst Arndt	5	-
1908	Adolf Schlieff	10	-
1908	Adolf Blumeyer sen.	10	-
1908	Adolf Blumeyer jun.	10	-
1908	Julius Tornow	10	-
1908	Julius Apelt	5	-
[s. 6]			
2. Sammelliste „Hauge” Fabrik Becker u. Ko.			
4 IV 1908	Bersta Rüstö	1	-
8 V 1908	Helene Szymirowska	1	-
8 V 1908	Karoline Müller	25	
8 V 1908	Franziska Ludewicka	1	
5 V 1908	Auguste Skibicka	20	
19 V 1908	Pauline Steinbeck	10	
11 XI 1908	Rudolf Hauge	15	
24 V 1908	Joh. Maksimczuk	1	
2 VII 1908	Thielmann-Anisewicz	1	
18 VII 1908	Albert Ernst Weber	10	
12 VIII 1908	Stan. Chodkowski	5	
22 VIII 1908	Albert Jastrzębski	10	
11 XI 1908	Albert Hempel	15	
11 XI 1908	Adolf Hempel	10	
11 XI 1908	Fraugott Abraham	18	
11 XI 1908	Franz u. Emma Kontusz	12	
12 XI 1908	Theodor Kühn	10	
14 XI 1908	Friedrich Kuhlendahl	20	
28 XI 1908	Ernst Friedemann	15	
29 XI 1908	Albert Bloch	1	
9 XII 1908	Emma Puszcus	4	
20 XII 1908	Emilie Schach	5	
20 XII 1908	M. Parczewska	1	
1909	August Hütsch	18	
23 I 1909	Gustav Gürtler	10	
29 I 1909	Lidia Weber	5	
30 I 1909	Adolf Müller	10	
[s. 7]			
14 I 1909	Heinrich Schön	10	-

12 III 1909	Friedr. Ortman	6	-
18 III 1909	Otilie Weber	5	-
23 III 1909	Joh. Jastrzębski	15	-
2 V 1909	Marie Macewicz	1	-
25 IV 1909	Nel. Kalinowska	1	-
18 IV 1909	Berta Künzel	2	-
18 IV 1909	Olga Mattes	5	-
23 V 1909	Alfons Chodkowski	2	-
15 VI 1909	Julius Beigert	10	-
27 VI 1909	Andreas Swincow	1	-
27 VI 1909	Alma Röstel	5	-
27 VI 1909	Amanda Weber	5	-
20 II 1909	M. u. L. Mützner	10	-
20 II 1909	K. Stankewicz	1	-
20 II 1909	Viktoria Sawicka	1	-
3 III 1909	Karl Richter	15	-
20 VI 1909	Wanda Wille	5	-
4 VI 1909	M. Stankewicz	1	-
11 VII 1909	Anton Hähnel	1	-
11 VII 1909	Eduard Stanczek	10	-
11 VII 1909	Ludwig Pisarewicz	1	-
11 VII 1909	Andreas Wewior	1	-
9 VII 1909	Marie Umlauf	5	-
16 VII 1909	Emilie Hartung	5	-
18 VII 1909	Johann Szymanski	2	-
18 VII 1909	Waleria Tszatkowska	1	-
18 VII 1909	Ernst Prüfer	10	-
20 VII 1909	Emma Heimann	10	-
[s. 8]			
25 VII 1909	Antonina Koniuch	1	-
1 VIII 1909	August Gerlach	15	-
1 VIII 1909	Ida Weber	3	-
1 VIII 1909	Helene Herbst	3	-
1 VIII 1909	Hulda Herbst	1	-
10 VIII 1909	Karoline Lukjanuk	3	-
17 VIII 1909	Amanda Albrecht	3	-
17 VIII 1909	Julius Hoffman	2	-
24 VIII 1909	Emilie Steinbeck	10	-
24 VIII 1909	Anna Szytkowska	5	-
2 X 1909	Elsa Sachs	10	-
13 X 1909	Otilie Schlie	5	-

31 X 1909	Agnes Süßmann	3	-
4 X 1909	Alex Schitkowski	3	-
7 XI 1909	Friedr. Wiese	15	-
7 XI 1909	Hugo Scheit	15	-
7 XI 1909	Emma Lippert	5	-
14 XI 1909	Hugo Härtel	5	-
14 XI 1909	Theophile Schmitz	3	-
18 XI 1909	Lina Scholtz	2	-
18 XI 1909	Marie Bernadska	4	-
18 XI 1909	Anna Zorn	1	-
18 XI 1909	Friedrich Thiele	10	-
18 XI 1909	Emma Kastulla	10	-
18 XI 1909	Michaline Dobrowolska	3	-
18 XI 1909	Adolf Späth	6	-
18 XI 1909	Mina Reichert	4	20
18 XI 1909	Emma Kube	2	50
18 XI 1909	Auguste Kastulla	2	50
[s. 9]			
18 XI 1909	Eugenia Meier	4	-
18 XI 1909	Augusta Wiese	7	-
18 XI 1909	Antonina Sawicka	1	-
18 XI 1909	Marie Baranowska	-	50
18 XI 1909	Olga Gaiko	2	-
18 XI 1909	Olga Littke	2	-
18 XI 1909	Hulde Mütznier	2	-
Prozentengeld der Beckerschen Sparkasse vom deponierten Kapital		28	96
3. Sammelliste „Püschel-Gollnik“			
4 V 1908	Wilh. Ed. Schendel	25	
4 V 1908	Wilhelmine Schendel	40	
4 V 1908	Elsa Martha Zeidler	3	
4 V 1908	Karl Weber	1	
4 V 1908	Karl Molkentín	3	
4 V 1908	Theodor Krenkel	3	
4 V 1908	Julie Abraham	-	50
4 V 1908	Mathilde Henke	2	
4 V 1908	Ferdinand Buchholz	25	
4 V 1908	Ella u. Gertrud Buchholz	20	
4 V 1908	Gottlie Mart. Zerbst	10	
[brak stron 10–14]			
[s. 15]			
6. Sammelliste „Pufal-Hampel“			

1909	Otilie-Klara Tetzlaff	5	
1909	Klara Püschel	5	
1909	Elsa-Berta Püschel	5	
1909	Ella Schlosser	5	
1909	Helene Philipp	5	
1909	Alice Philipp	5	
1909	Marie Fitzner	3	
1909	Melanie Prusska	2	
1909	Hermann Schwember	12	
1909	Albert Proussky	3	
1909	Alfred Jeske	9	
1909	Wilhelm Birnbaum	8	
1909	Friedr. Wende	10	
1909	Herman Grünler	10	
[s. 16]			
7. Sammelliste „Fr. Falkenberg-A. Kunert”			
1908	Luise Kunert	1	
26 XII 1908	Wanda Kunert	5	
26 XII 1908	Arthur Kunert	10	
1909	Sabine Kubich	3	
18 VII 1909	Helene Sokolowska	10	
18 VII 1909	Gustav Schulz	5	
19 VII 1909	Alfred Kusminski	2	
25 VII 1909	Alfred Wendrowski	1	
25 VII 1909	Hermann Pomerinke	5	
1 VIII 1909	Ad. Heller	1	
6 VIII 1909	Alex. Sokolowski	5	
7 VIII 1909	P. Schmidt	3	
7 VIII 1909	Ad. Grzybowski	2	
8 VIII 1909	Marie Kunert	5	
18 X 1909	Wilhelm Zell	1	
[s. 17]			
8. Sammelliste „Zielke-Denst-Arndt”			
21 V 1908	Jan Kucharski	3	
25 VIII 1908	Oswald Philipp	30	
6 V 1908	Frau Petzold	1	
26 V 1908	Th. Püschel	1	
17 V 1908	Konstantin Zilwik		50
29 VII 1908	Anna Heinze	1	
32 IV 1908	Frau Szymanska u. Gerszant		30
29 VII 1908	Anrelius Heinze	3	

17 IV 1908	Koniuszewski		20
3 X 1908	Frau Henkel	1	
4 X 1908	Josel Burchardt	1	
8 X 1908	Albertine Russin	5	
26 VIII 1908	Ernst E. Geilke	10	
27 VIII 1908	Frau Ott	2	
1 X 1908	E. Matner	3	
27 VIII 1908	Frau Waligura		50
13 X 1908	Frau Kulikowska		50
24 XI 1908	R. Zielke sen.	5	
24 XI 1908	Karoline Ruszkiewicz	3	
24 XI 1908	Wilhelm Mayer	2	
2 XII 1908	Hermanowski	1	
5 XII 1908	Frau Püschel	5	
9 XII 1908	Fr. Müller	30	
12 XII 1908	Arthur Schulz	40	
17 XII 1908	I. Wassilewski		30
23 XII 1908	Rudolf Gertig	3	
29 XII 1908	Adolf Geldner	100	
[s. 18]			
29 XII 1908	Eduard Müller	20	
31 XII 1908	T. Schröder	1	
1909	Alfons Brożek	1	
5 I 1909	Emma Gertig	2	
10 I 1909	A. Powierza	3	
17 I 1909	Oskar Bayer	8	
19 I 1909	Frau Bayer	3	
22 I 1909	Adolf Arndt	10	
31 I 1909	A. Hahn	5	
8 I 1909	Robert Zielke jun.	5	
31 I 1909	W. Weber	5	
5 II 1909	A. Hirschberg	5	
14 II 1909	Malassek	2	
22 II 1909	J. Brożek	-	50
24 II 1909	Büttel	3	
6 III 1909	A. Wasilewski	-	50
7 III 1909	A. Obert	3	
8 IV 1909	O. Brinck	5	
8 IV 1909	Julius Sommer	50	
13 IV 1909	M. Woznicki	1	
18 IV 1909	I. Kremer	-	50

20 IV 1909	J. Söller	4	
24 IV 1909	Karl Warsönke	25	
1 V 1909	Bruno Lilge	50	
16 V 1909	J. Wiewinski	-	50
22 V 1909	F. Mann	-	25
6 V 1909	Rudolf Fitzner	3	
6 VI 1909	A. Bizuta	-	50
20 VI 1909	G. Hirschberg	5	
[s. 19]			
5 V 1909	G. Schrader	3	
23 VI 1909	Theodor Peschek	1	
27 VI 1909	Julius Peschek	5	
11 VII 1909	F. Leidorf	1	
11 VII 1909	Anton Sadkowski	1	
13 VII 1909	A. Maliszycycki	-	50
25 VII 1909	I. Drojewski	1	
10 VIII 1909	A. Ginella	-	50
22 VIII 1909	I. Torno	5	
22 VIII 1909	Szymon Zielinski	1	
7 IX 1909	F. Schön	5	
12 IX 1909	Gustav Irrgang	5	
14 IX 1909	A. Weber	4	
21 XI 1909	Albert Russin	5	
28 XI 1909	L. Tenta	3	
2 X 1909	Heinrich Schulz	20	
19 X 1909	Klara Engler	1	
15 XI 1909	Eduard Müller	5	
21 XI 1909	Grohmann	-	50
21 XI 1909	J. Irrgang	2	
9. Sammelliste „Oheim-Mayer” Bacieczki			
6 VIII 1909	Adolf Henkel	10	
[s. 20]			
8 VIII 1909	Reinhold Krause	10	
25 I 1910	Herman Arndt	10	
3 II 1910	Berta Ernst	5	
25 I 1910	Karl Krüger	5	
15 XI 1910	Wilhelm Krüger	4	
4 X 1910	Christopher Krüger	5	
25 I 1910	Albert Golnik	12	
8 I 1910	Karl Kühn	6	
3 I 1910	Emilie Kühn	3	

15 XI 1908	Berta Adamska	3	
8 III 1909	Livia Mayer	10	
14 II 1909	Robert Oheim	5	
12 IV 1909	Albert Oheim	3	
22 XI 1909	Gottlieb Mayer	5	
15 XI 1908	Von der Bacieczker Dorfgemeinde	10	
10. Samelliste „Karl Neumann, Wysoki Stoczek”			
22 XI 1908	Oskar Mann	30	
22 XI 1908	Karl Neumann	30	
22 XI 1908	Theodor Mann	20	
[s. 21]			
22 XI 1908	Johann Richter	10	
22 XI 1908	Gustav Haase	10	
22 XI 1908	Emilie Schulz	5	
22 XI 1908	Amanda Greulich	6	
22 XI 1908	Berta Kühn	1	
12 I 1909	Leonhard Zundel	10	
20 I 1909	Emil Wildner	6	
7 II 1909	Karl Ulrich	10	
15 II 1909	Oskar Weihmann	10	
15 II 1909	Friedrich Krause	15	
25 II 1909	Wilhelmine Haase	5	
25 II 1909	Wilhelm Koschade	30	
14 III 1909	Heinrich Gutsche	10	
21 V 1909	Albert Sawade	5	
21 V 1909	Ferdinand Späth	8	
11. Sammelliste „Th. Hecht Solniki”			
2 V 1908	Theodor Hecht	10	
4 I 1909	Gottlieb Engel	6	
16 XI 1908	Theodor Burchert	12	
1 I 1909	Ernst Brillat	8	
6 III 1909	Hugo Hecht	5	
[s. 22]			
12. Sammelliste „Klatt-Falkenberg” Alexanderstrasse			
28 XII 1908	August Gregor	5	
28 XII 1908	Hermann Späth	5	
28 XII 1908	Auguste Hölzel	5	
28 XII 1908	A. A. Nachtigall	10	
28 XII 1908	Karl Metz	25	
20 I 1909	Ludwig Piskoris	10	
20 I 1909	Friederike Sosnowska	10	

20 I 1909	Frau Sarajew	3	
20 I 1909	Albert Freudenberg	25	
20 I 1909	Eduard Klatt	20	
2 II 1909	Julius Schön	7	
2 II 1909	Julius Mühlforth	25	
2 II 1909	F. Knoeffel	5	
2 II 1909	Albert Heimann	10	
12 II 1909	Alexander Heimann	15	
13 II 1909	Alfred Schendel	20	
21 II 1909	Alexander Heimann u. Frau	25	
21 II 1909	Lidia Späth	15	
21 II 1909	Witwe Berta Fetzlaff	5	
21 II 1909	August Gregor	10	
21 II 1909	Fr. Wilh. Ernst	10	
21 II 1909	Lidia Ernst	5	
28 II 1909	Edmund Wille	5	
28 II 1909	Martha Belz	5	
7 III 1909	Gottfried Winkler	5	
[s. 23]			
7 III 1909	Alfred Bornak	5	
7 III 1909	O. Werner	20	
17 III 1909	Ewald Speichler	5	
28 V 1909	Herman Freudenberg	10	
5 V 1909	Emma Schwarz	5	
12 VII 1909	Daniel Schoen	3	
12 VII 1909	Waskowicz	-	30
1 VIII 1909	Karl Martz	5	
1 VIII 1909	Ernst Falkenberg	10	
27 I 1910	Karl Pfaff	3	
27 I 1910	Albert Schonert	5	
13. Sammelliste „Jul. Traufmann” Fabrik Trilling-Bloch			
19 X 1908	August Jeschke	5	
19 X 1908	Anton Philipp	3	
16 XI 1908	August Plischke	3	
21 XII 1908	August Thiem	10	
21 XII 1908	Anton Białkowski	6	
13 III 1909	Adolf Paul	5	
6 II 1909	Leopold Glor	5	
[s. 24]			
14. Sammelliste „Hertel-Braun, Antoniuk”			
1908/1909	Fr. Süßmann	120	

20 IX 1908	Ad. Schwalbe sen.	50	
10 IV 1908	I. K. Rampfel	15	
13 V 1908	E. Müller	10	
1909	A. Braun	30	
22 III 1909	Aug. Krüger	10	
13 IV 1909	Reinh. Schröter	10	
18 VII 1909	Olga Hertel	10	
18 IX 1909	A. Welter	10	
1908	P. Mütznier	8	
31 V 1909	K. Sager	6	
18 X 1908	Ernst Zeidler	6	
1908	R. Werner	6	
27 IX 1908	A. Schlosser	4	
16 VIII 1908	K. Menke	4	
26 V 1908	Leo von Smolski	1	
12 VII 1908	Thielmann	1	
30 V 1909	A. Adamski	1	
4 VII 1909	Stanisław Adamski	1	
18 VII 1909	A. Lermann	2	
18 VII 1909	Bartnicki	1	
18 VII 1909	A. Sredzinski	1	
1909	Antoni Muklewicz	1	
[s. 25]			
1909	I. Jezele	1	
27 IV 1909	A. Zalewski	3	
1909	Sadowski	-	50
18 VII 1909	Busłowicz	1	
1908	Robert Jahn	30	
4 X 1908	Ad. Schwalbe jun.	20	
1908	Berta Dreffke	10	
1908	K. Zachert	7	
1908	K. Paul	3	
16 VIII 1908	A. Ziltz	10	
15. Sammelliste „Martinkat” Bahnstrecke			
1908	Robert Ruhe	5	
1908	Słobin	1	
1908	I. Ludwig	3	
1908	P. Kubat	10	
1908	K. Redecki	2	
1908	G. Ekkert	25	
1908	Ostasewicz	3	

1908	Lall	2	
1908	A. R. Perelbach	2	
[s. 26]			
16. Sammelliste „Eduard Krause” Jurowcy			
1908	Eduard Krause	10	
1908	P. Krause	15	
1908	I. Krause	5	
1908	A. Schröder	5	
17. Samelliste „Alexander Paulis in Skorupy”			
1908	Ignatius Żytkowski	1	
9 V 1908	W. Th. Hack	3	
13 V 1908	Julius Paulis	2	
1908	Julius Weber	2	50
1908	Aug. Kirschner	8	
1908	Albert Zahn	10	
1908	Oswald Zawadzki	25	
1908	Ferdinand Weber	13	
1908	F. A. Müller	4	
1908	Theodor Kube	15	
1908	Otto Arentz	5	
1908	Ida Glinska	5	
10 XI 1908	Gustav Streich	25	
10 XI 1908	Julie Spletstösser	5	
6 XII 1908	F. Mühlwitz	10	
15 XII 1908	Heinrich Funke	25	
1909	Piotrz Bartusewicz	-	50
2 VIII 1909	Emilie Schmidt	10	
[s. 27]			
Sammelliste „Nauman-Keller-Wiese”			
21 X 1908	Felix Grosser	50	
16 XI 1908	Karl Hau	5	
25 XI 1908	Friedrich Kirschner	20	
25 XI 1908	Karl Seifert	3	
25 XI 1908	Adolf Freudenberg	10	
26 XI 1908	Karl Menschel	4	
25 XII 1908	Wilhelm Rohrmoser	15	
1 I 1909	Felix Hampel	2	
1 III 1909	Hulda Prittwitz	2	
1 III 1909	R. Hensch	5	
1 III 1909	Josef Mladek	50	
1 III 1909	Oskar Weber	20	
2 III 1909	Gustav Unverwert	10	

2 III 1909	Pauline Miklaszewska	2	
23 III 1909	Robert Schoen	50	
19 IV 1909	Emma Krüger	2	
6 V 1909	Alex. Franz Philipp	50	
6 VI 1909	Julius Schröter	10	
1 VIII 1909	Karl Lasente	5	
15 VII 1909	Gustav Neumann	25	
8 IX 1909	Reinhold Köhler	2	
1 XI 1908	Adolf Dreffke	3	
1 XI 1908	Friedrich Uverwert	5	
[s. 28]			
Sammelliste „Götz-Brandstädter in Starosielcy”			
In der Liste sind 208 Spender verzeichnet, deren Namen unleserlich geschrieben und die von 10 Kop. bis zum Rubel geopfert haben, in ganzen		61	35
Verzeichnis der Gaben, die beim Ortspastor vom Juli 1909 bis eingelaufen sind <i>Th. Zirkwitz</i>			
15 VII 1909	Bibelstunde z. L.	1	26
18 VII 1909	Frl. Olga Schulz aus Kurland	3	
18 VII 1909	Albert Fuchs	1	
18 VII 1909	Scheerschmidt	1	
19 VII 1909	Bibelstunde	2	
2 VIII 1909	August Krüger	3	
5 VIII 1909	Bibelstunde	-	51
11 VIII 1909	Von Herrn W. Scholvin	50	
12 VIII 1909	Bibelstunde	-	98
16 VIII 1909	Adolf Wille – Liste No. 5	57	
16 VIII 1909	Frau Recouille	3	
19 VIII 1909	Bibelstunde	-	90
29 VIII 1909	Von Frau Hartmann	10	
29 VIII 1909	Frau Alide Schön, geb. Pomerinke	-	20
[s. 29]			
29 VIII 1909	Frau Rosalie Poznanska, geb. Polaczek	-	50
29 VIII 1909	Von den Angestellten der Fabr. Richter	4	14
2 IX 1909	Bibelstunde	-	65
6 IX 1909	Von Louis Brückner	3	
13 IX 1909	Von Frau Marie Hasbach	500	
19 IX 1909	Von Peter Krause aus Jurowiec	15	
20 IX 1909	Frau Baronin Margar. v. Ungarn-Sternberg	1	50
Mítai	Frau Gräfin Kaiserling, geb. Kaiserling	1	
	Baroness Irene v. Ungarn-Sternberg	-	50
	Baronin Hahn geb. Gräfin Kaiserling	1	
21 IX 1909	Von einder unbekanntem Witwe	10	

2 X 1909	Von Elsa Schneider	45	
3 X 1909	Aus den Blechbüchsen	66	60
3 X 1909	Von Karl Lenczewski	3	
4 X 1909	Von Anna Brose	-	20
4 X 1909	Von Heinrich Scheerschmidt	1	
4 X 1909	Von Rob. Zielke – Liste No. 8	42	40
4 X 1909	Aus der Blechbüchse in der Kirche	-	50
5 X 1909	Von Herrn Braun, Sammler	25	
5 X 1909	Bibelstunde	-	26
[s. 30]			
5 X 1909	Fr. v. Weiss aus Allenburg Ostpr.	4	
11 X 1909	Von Geschw. Koch	15	
11 X 1909	Bibelstunde	-	21
17 X 1909	Von Julie Wende geb. Philipp	5	
18 X 1909	Zur Grundsteinlegung d. n. Kirche	864	74
18 X 1909	Fr. Sembron	1	
18 X 1909	V. Albert u. Artur Mühlporfth – Michałowo	20	
18 X 1909	Dr Makowski	10	
18 X 1909	Schülerin A. Pufahl der Vorbereit.-Kl.	1	07
18 X 1909	Frau Charlotte Eberling	5	
18 X 1909	Julius Beigert	1	
18 X 1909	Von Frau Hartmann	1	
Nachtrag			
8 VII 1909	Von Herrn Gollnick	1	71
12 VII 1909	Von Herrn Zielke. Sammler	20	25
15 VII 1909	Von Herrn Karl Heumann	13	
18 VII 1909	Von Herrn Paulis, Sammler	28	
18 VII 1909	Von Herrn Braun, Sammler	40	
18 VII 1909	Von Herrn Gollnick, Sammler	50	
19 VII 1909	Von Herrn Gollnick, Sammler	10	
20 VII 1909	Von Herrn Ferdinand Schön	25	
28 VII 1909	Von Herrn Ferdinand Buchholz	25	
4 VIII 1909	Von Herrn Paulis, Sammler	10	
8 VIII 1909	Von Herrn Artur Kunert	57	
16 VIII 1909	Von Herrn Julius Brose	25	
[s. 31]			
20 VIII 1909	Von Herrn X.	12	
20 IX 1909	Von Witwe Werner –Solniki	8	
21 IX 1909	Von Herrn Gustav Rother	10	
10 X 1909	Von Herrn Denst	60	
10 X 1909	Von Herrn Gollnick, Sammler	50	

12 X 1909	Von Herrn Braun, Sammler		30	
1 XI 1909	Von Herrn Eduard Ostrowski, Bacieczki		1	
2 XI 1909	Von Herrn August Holz, Starosielcy		1	
2 XI 1909	Von Frau Bialkowska nach glücl. Operation		3	
2 XI 1909	Von Frau Gerlach		-	50
6 XI 1909	Von Herrn J. Traufmann, Sammler		22	50
6 XI 1909	Von Auguste Jak. Tonowska, geb. Kirschner		3	
12 XI 1909	Von Friese u. Nolte in Bremen		50	
-	Durch H. Peter	Von Pabianicer „Chemischen Industrie“	300	
-		Von Zahnarzt Josem	5	
12 XI 1909	Von H. Heinrich Scheerschmidt		1	
12 XI 1909	Von Herrn Karl Jahnke		3	
12 XI 1909	Von Fr. Olga Hildebrandt		1	
12 XI 1909	Von H. Reinhold Kalisch, Liste Golln.		3	
22 XI 1909	Von H. Wille u. Püschel, Sammellist No. 5		52	
[s. 32]				
22 XI 1909	Von Albert Oheim u. Meher, Liste No. 9		36	
22 XI 1909	Von Rob. Zielke, Denst, Arndt, Liste No. 8		8	50
22 XI 1909	Von Albert Schneider-Krenz, No. 1		28	50
22 XI 1909	Von L. Süßmann-Kaczorek, No. 4		25	
22 XI 1909	Von Rob. Pufahl u. l. Hampel, No. 6		95	
25 XI 1909	Von Herrn Georg Roscher		25	
25 XI 1909	Von Fr. Süßmann an Stelle eines Kranzes Hecht		5	
29 XI 1909	Von Luise Elisa Kalisch, geb. Liebsch		1	
29 XI 1909	Bibelstunde		1	
13 XII 1909	Actiengesellschaft für Anilinfabrikation		300	
15 XII 1909	Von Fr. Kl. Bohle-Liste Süßmann		25	
17 XII 1909	Von einem jungen Ehepaare		15	
17 XII 1909	Von Herrn Gustav Triebe		50	
22 XII 1909	Von Herrn Albert Mühlforth-Niezbudka		5	
22 XII 1909	Von Fr. Anna Geilke, Liste Süßmann		10	
29 XII 1909	Von Herrn Johann Schann, Liste Zielke		1	
	<i>Frau Pastor Ida Zirkwitz g. Schwittay</i>		400	

ANEKS II

Białystok, 27 października 1927 r.

Natalia Klatt z domu Kitz darowuje na rzecz parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku własną nieruchomość położoną przy ul. Podleśnej 9, w celu ulokowania pod tym adresem parafialnych instytucji charytatywnych.

Źródło: APB, Akta notariusza S. Bednarskiego, sygn. 31

[k. 344]

Repertorium nr 1968

Dnia 14 października roku 1927. Przede mną, Stefanem Bednarskim, Notariuszem przy Wydziale Hipotecznym Sądu Okręgowego w Białymstoku, do kancelarii mojej w Białymstoku w domu przy ul. Warszawskiej pod nr 2a, stawili się znani mi osobiscie i do działań prawnych zdolni obywatele Rzeczypospolitej Polskiej: 1) Natalia Klatt, córka Fryderyka Kitz, zamieszkała i zamieszkanie prawne obierająca w Białymstoku przy ul. Podleśnej pod nr 9, oraz 2) ksiądz pastor Teodor Zirkwitz, przy ul. Warszawskiej pod nr 45, 3) Alfred Struse, przy ul. Warszawskiej pod nr 58 i 4) Teodor Kühn, przy ul. Wiktorii pod nr 11, wszyscy trzej w Białymstoku zamieszkali i zamieszkanie prawne obierający, działający w imieniu i na rzecz parafii świętego Jana ewangelicko-augsburskiej (luterskiej) miasta i okolicy Białegostoku jako członkowie Rady Kościelnej, na zasadzie punktu pierwszego protokołu posiedzenia Rady Kościelnej tejże parafii z dnia 4 maja 1927 roku, spisanego w księdze protokołów, wyciąg którego wraz z tłumaczeniem przy niniejszym dołącza się, w charakterze, w jakim działają znani mi i przeze mnie poświadczeni, i zeznali akt [k. 344v] darowizny w osnowie następującej:

§ 1

Natalia Klatt oświadczyła, że na zasadzie testamentu notarialnego, sporządzonego przed Notariuszem Ottonem Lutze w Trokach w dniu 12 kwietnia 1915 roku, zatwierdzonego przez Sąd Okręgowy w Białymstoku w dniu 12 grudnia 1922 roku, w odpisie przy niniejszym załączonego, śp. brat oświadczającej Adolf vel Fryderyk Kitz zapisał Natalii Klatt na własność należącą do niego nieruchomość w mieście Białymstoku, przy ul. dawniej Prudskiej (Brzeskiej) pod nr dawniejszym 1759 i 2593, a obecnie przy ul. Podleśnej pod nr 9 policyjnym położoną, nabytą przez Adolfa Kitz od Karola i Olgi Heimanów na zasadzie aktu kupna, zatwierdzonego przez Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie 29 listopada 1899 roku, odnotowanego w repertorium akt wieczystych na miasto Białystok pod nr 4670, część XIII, składającą się z placu powierzchni 200 sążni kwadratowych i znajdujących się tam budynków, szczegółowo wskazanych na okazanym przy niniejszym i podpisanym przez strony planie, zatwierdzonym przez Magistrat miasta Białegostoku w dniu 20 maja 1899 roku nr 2435. Po tym wyjaśnieniu Natalia Klatt oświadczyła, iż ce-

lem uczczenia trzydziestopięcioletniej działalności duszpasterskiej pastora białostockiego księdza Teodora Zirkwita, całą wyżej [k. 350] opisaną swoją nieruchomością w mieście Białymstoku, obecnie przy ul. Podleśnej pod nr 9 położoną z budynkami i w ogóle ze wszystkim, co się na gruncie znajduje i co z natury i przeznaczenia swego na zasadzie prawa stanowi nieruchomością, w tych granicach i przestrzeni, jak sama posiada i posiadać ma prawo, aktem niniejszym darowuje na zupełną własność parafii św. Jana ewangelicko-augsburskiej (luterskiej) miasta i okolicy Białegostoku, celem urządzenia na niej przytułku dla starców, ewentualnie ochronki lub innych zakładów dobroczynnych, według uznania tej parafii, i zezwala na przepisanie prawa własności tej nieruchomości na imię obdarowanej parafii.

§2

Darowiznę tę Natalia Klatt czyni pod warunkiem urządzenia na tej nieruchomości wyżej wymienionych zakładów dobroczynnych imienia księdza Teodora Zirkwita i jego małżonki Wiktorii Idy Zirkwitzowej, oraz utrzymania darczyńczyni Natalii Klatt do końca jej życia, to jest pozostawienia jej bezpłatnie w dotychczas zajmowanym lokalu, w domu na tej nieruchomości znajdującym się, dawania jej bezpłatnie dożywotnio przyzwoitego pożywienia, ubrania, światła, opału i pochowania po śmierci. Nadto obdarowana parafia obowiązana jest wypłacić darczyńczyni sumę złotych 1200, którą to sumę Natalia Klatt, jak [k. 350v] przyznaje, otrzymała od obdarowanej parafii w gotowiznie, a mianowicie złotych 700, przed tym aktem i złotych 500, przy tym akcie i kwituje z odbioru całej sumy złotych 1200.

§3

Posiadanie darowanej nieruchomości przechodzi na obdarowaną parafię z chwilą podpisania tego aktu i od tej daty do obdarowanej parafii należeć będą wszelkie dochody, a zarazem obciążać ją będą wszelkie podatki, powinności i rozchody, związane z posiadaniem i własnością tej nieruchomości.

§4

Rada Kościelna w imieniu parafii św. Jana ewangelicko-augsburskiej (luterskiej) miasta i okolic Białegostoku uczynioną na jej rzecz darowiznę, na przytoczonych wyżej warunkach, z wdzięcznością przyjmuje zobowiązując się do wykonania wszystkich warunków w tym akcie wymienionych.

§5

Wartość podarowanej nieruchomości strony określają na sumę złotych 8000.

§6

Obdarowana parafia zobowiązuje się wyjednać od właściwych władz zatwierdzenie niniejszej darowizny [...].

ANEKS III

Białystok, 7 listopada 1937 r.

Protokół zebrania parafialnego pod przewodnictwem seniora diecezji ewangelicko-augsburskiej wileńskiej, w sprawie przejścia ks. Teodora Zirkwita na emeryturę i przyznaniu mu dożywotniej emerytury (tłumaczenie z j. niemieckiego).

Źródło: APB, Akta notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 58

[k. 78]

Protokół z zebrania Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku

W dniu 7 listopada 1937 r. o godzinie 12:20 otworzył zebranie parafialne ks. Zygfryd Loppe, senior diecezji ewangelicko-augsburskiej wileńskiej, w obecności przedstawiciela Starostwa Grodzkiego p. Korybut-Myczkowskiego, przedstawiciela do synodu p. J. Hampela, Rady Kościelnej z prezesem inż. K. Riegertem i stu pięćdziesięciu jeden uprawnionych do głosowania parafian. Przewodniczący ks. senior Z. Loppe powołał do asystencji panów: Karola Metza i Fryderyka Polca, a na sekretarza p. Oskara Hahna. Zebranie niniejsze, oznajmił przewodniczący, zwołane zostało na skutek reskryptu Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie z dnia 2 października roku bieżącego za nr 2320. Władze Państwowe o zebraniu powiadomione, również i parafia w niedziele 24 i 31 października i 7 listopada. Porządek dzienny zebrania: 1) uchwalenie emerytury dla ks. T. Zirkwita, pierwszego Pastora Parafii Białostockiej i 2) sprawa dalszego urzędowania dotychczasowej Rady Kościelnej.

W imię Trójjedynego Boga i z rozporządzenia Wysokiego Konsystorza ks. senior zagał obrady i ogłosił zebranych o ustąpieniu ks. Teodora Zirkwita ze stanowiska pierwszego proboszcza zboru białostockiego. Świadczy o tym, wyjaśnia przewodniczący, korespondencja ks. Zirkwita z Radą Kościelną z prezesem inż. K. Riegertem na czele. Korespondencja ta sięga już listopada 1936 r. i w korespondencji tej ks. Zirkwitz kilkakrotnie nadmienia, że dla świętego spokoju gotów jest ustąpić ze swego stanowiska. W reskrypcie Konsystorza z dn. 2 października roku bieżącego nr 2320 również zaznaczone jest, że ks. Zirkwitz był u NPW ks. Biskupa i oświadczył gotowość ustąpienia ze swego urzędu. A w dniu wczorajszym ks. Teodor Zirkwitz wręczył ks. Seniorowi swoje dezyderaty, które dosłownie brzmią:

„Ogólne zebranie parafialne 7 listopada 1937 r. Uchwalenie emerytury dla ks. Zirkwita: 1) minimum 200 zł miesięcznie płatne każdego 1 w miesiącu do końca życia od 1 stycznia 1938 r., 2) uchwała winna być zatwierdzona przez konsystorz, po czym sporządzony musi być akt notarialny, 3) w mieszkaniu w plebanii pozostaną do końca roku szkolnego 1937/1938, najdalej do 1 lipca 1938 r. podpis Ks. T. Zirkwitz”.

Przewodniczący poprosił zebranych, by w imię zasług położonych przez ks. Zirkwita w parafii białostockiej, zgodzili się na jego życzenie. Zebrani bez dyskusji jednomyślnie uchwalili 200 zł emerytury miesięcznej dożywotniej dla ks. T. Zirkwita, płatne każdego pierwszego w miesiącu od 1 stycznia 1938 r. Zebrani bezsprzecznie zgodzili się na postulat ks. Zirkwita, by uchwała ta, zatwierdzona przez konsystorz, w odpisie notarialnym była wydana ks. Zirkwitzowi. Bez żadnego sprzeciwu zgodzili się też i na to, by ks. Zirkwitz do końca roku szkolnego 1937/1938 najdalej do 1 lipca 1938 r. został w mieszkaniu w plebanii.

W tym miejscu zabrał głos niejakiś p. Zerbst, [k. 78v] zwrócił się do Przewodniczącego w te mniej więcej słowa: „Panie Loppe, przyjechałeś Pan tu po to, by usunąć ze stanowiska starego Kolegę swego, Pastora Zirkwita, który ma za sobą 45 lat służby, Pan zaś liczy lat 55, pomyśl Pan, co robisz, pomyśl, że i Tobie się to przytrafić może: czy pozwala Ci sumienie Twoje położyć krzyż na trumnę swego Kolegi?”. Na to ks. senior krótko odpowiedział, że sprawa ta jest już przesądzona i załatwiona i przeszedł nad tym do porządku dziennego. W związku z powyższą sprawą emerytalną ks. senior poruszył wniosek p. Juliusza Hampla, wysunięty na walnym zebraniu parafian w dniu 27 czerwca 1937 r., by parafia przestała płacić składkę do kasy emerytalnej i wniosek ten wówczas przeszedł. Ks. senior poprosił p. J. Hampla o cofnięcie tego wniosku, a parafian o cofnięcie swej uchwały. Pan J. Hampel i parafianie po krótkiej wymianie myśli uczynili to i składka do kasy emerytalnej za czas ubiegły i nadal płacona będzie. Następnie wobec rezygnacji dotychczasowej Rady Kościelnej ze sprawowania swoich obowiązków, ks. senior zapytał prezesa tejże Rady, inż. K. Riegerta, wiceprezesa H. Petera i innych członków Rady, czy obstają przy swej rezygnacji, gdy potwierdzili to, ks. senior w powołaniu się na reskrypt konsystorza z dnia 2 października roku bieżącego za nr 2320 oznajmił parafii, że stosownie do rozporządzenia Konsystorza wyznaczy grono osób, które by sprawowały chwilowo komisaryczny zarząd Parafii. Na tym o godzinie 12:50 ks. senior Zebranie zamknął.

T. Zirkwitz
Pastor

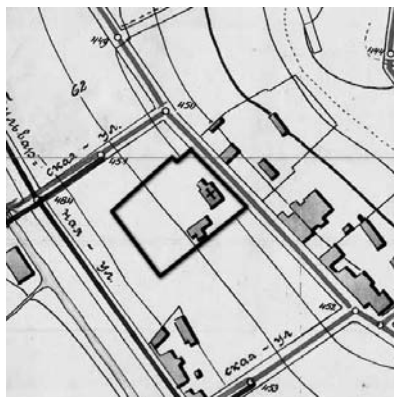
il. 1. Podpis ks. Teodora Zirkwitza z 1903 r. (źródło: APB, Akta kościelne różnych wyznań – zbiór szczątków zespołów 1835–1940, sygn. 37, k. 82v)

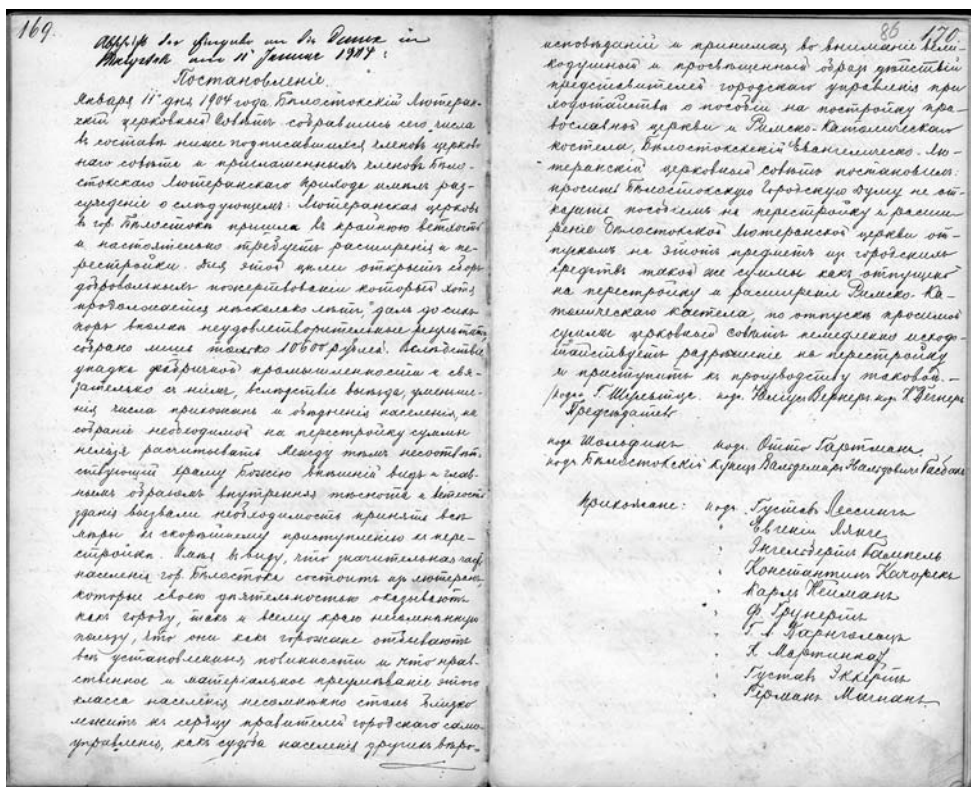
il. 2. Pastor Teodor Zirkwitz w okresie administracji parafią we Włocławku w 1892 r.
(zbiory prywatne)

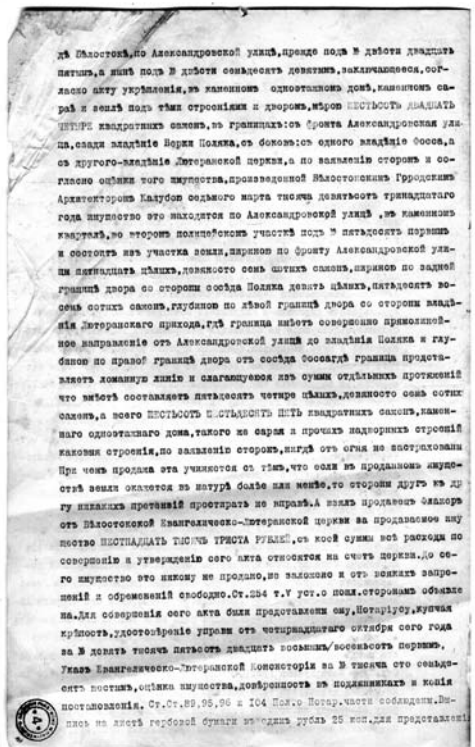
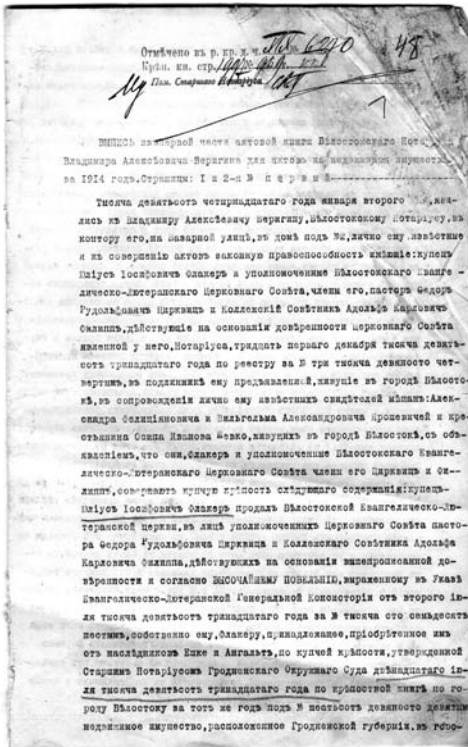
il. 4. Białostocka świątynia ewangelicko-augsburska przed 1902 r.
(pocztówka ze zbiorów Jana Murawiejskiego)

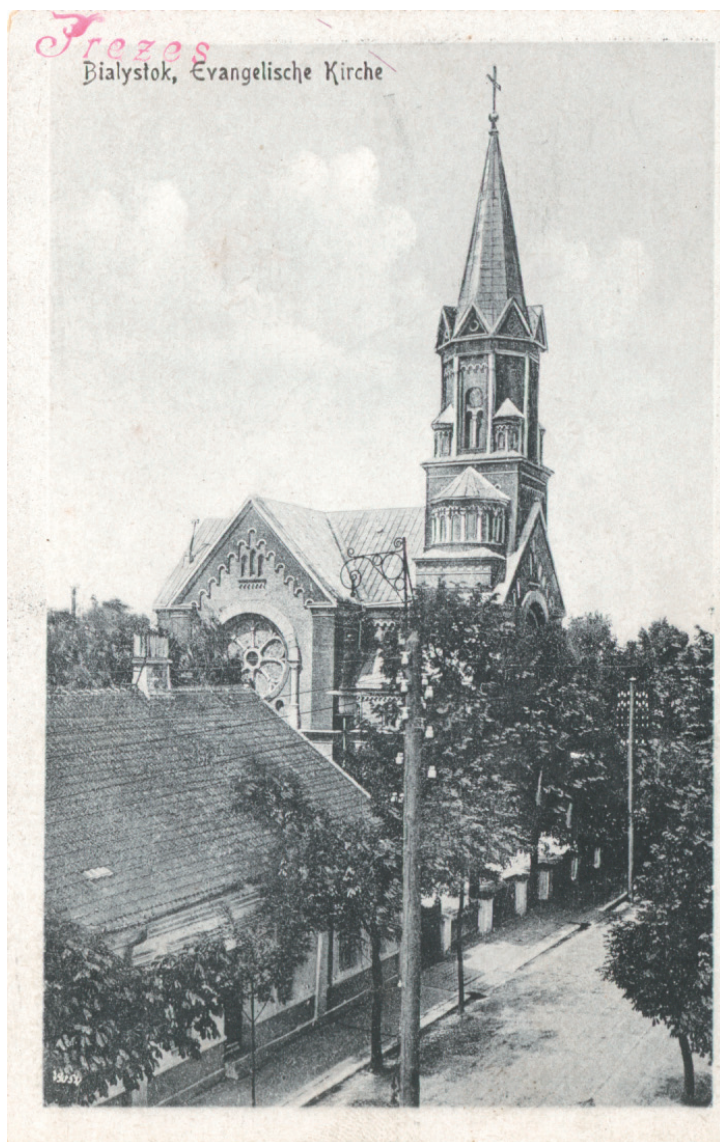
il. 5. Plac należący do gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku,
położony przy ówczesnej ul. Aleksandrowskiej. Na mapie widoczny dawny układ kościoła
i domu parafialnego sprzed 1909 r. (źródło: APB, Akta miasta Białegostoku, sygn. 91)

il. 6. Postanowienie złożone 11 stycznia 1904 r. przez parafian gminy ewangelicko-augsburskiej o konieczności podjęcia starań celem przebudowy starego kościoła lub budowy nowego obiektu (źródło: APB, Akta kościelne różnych wyznań – zbiór szczątków zespołów 1835–1940, sygn. 37, k. 85v–86)

- il. 7. Notarialny akt kupna-sprzedazy z 2 stycznia 1914 r., mocą którego Juliusz Flaker sprzedał parafii ewangelicko-angburskiej w Białymstoku, reprezentowanej przez ks. Zirkwitza i Adolfa Filipa, plac i parterowy, murowany dom przy ul. Aleksandrowskiej, w którym później ulokowano ochronkę i przytułek dla starców (źródło: APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 125, k. 1-2)

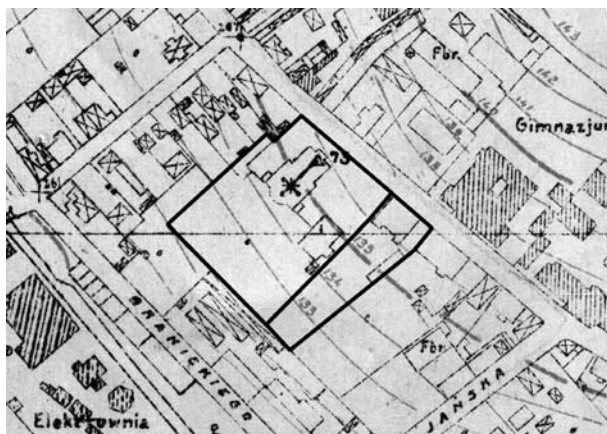
il. 8. Fotografia z ok. 1915 r. przedstawiająca widok na nową świątynię i dom parafialny, kupiony w 1914 r. (zbiory Muzeum Historycznego w Białymstoku, MBH/I/232/4)

il. 9. Karta pamiątkowa wydana z okazji poświęcenia nowej świątyni z widokiem jej wnętrza
(zbiory Muzeum Historycznego w Białymstoku, MBH/I/13580)

*il. 10. Nagłówek urzędowy Rady Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku z 1913 r.
(źródło: APB, Akta kościelne różnych wyznań – zbiór szczątków zespołów 1835–1940, sygn. 37,
k. 148a)*

*il. 11. Posesja parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku przy ul. Warszawskiej 46 w 1937 r.
(źródło: APB, Akta miasta Białegostoku, sygn. 138)*

il. 12. Dzieci z ochronki parafii ewangelicko-augsburskiej w 1921 r. (źródło: Białystok ilustrowany. Zeszyt pamiątkowy, red. A. Lubkiewicz, Białystok 1921, s. 30)

il. 13. Pastor Teodor Zirkwitz przed wejściem do Gimnazjum Państwowego im. Króla Zygmunta Augusta. Fotografia z albumu pamiątkowego wykonanego na dwudziestopięciolecie kapłaństwa ks. Stanisława Hałki (zbiory Muzeum Historycznego w Białymstoku, MBH/I/10856/59)

*il. 14. Przyjęcie weselne Sabiny i Jerzego Augusta Grunertów w domu przy ul. Traugutta 11.
Za stołem, trzeci z prawej – pastor Teodor Zirkwitz, 1935 r. (zbiory prywatne)*

Wielki Kiermasz Gwiazdkowy

W sobotę dn. 4 i w niedzielę dn. 5 grudnia 1926 r.
w odnowionym „Pasażu Warnholca”,
przy ul. Lipowej Nr. 6,
odbędzie się na korzyść
Ew.-Lut. Komitetu Zapomogowego w Białymstoku,
na cele dobroczynne.

Na miejscu sprzedaż pięknych prezentów gwiazdkowych i przedmiotów codziennego użytku w wielkim wyborze i po cenach bardzo przystępnych.

Oprócz licznych niespodzianek starannie ułożony i opracowany program zawiera między innymi:
Teatr marionetek dla dzieci, beczka i koło szczęścia, Poczta, Jednoaktówka humorystyczna w języku niemieckim pt. „Das Loch in der Hose oder die verhängnisvolle Brautfahrt”.

Tańce. Od godz. 5 pp. przygrywać będzie orkiestra 42 pp. Bufet obficie zaopatrzony, po cenach niższych. Wejście dla dorosłych 2 Zł., dla dzieci 75 gr.

O jaknajliczniejsze iaskawe przybycie uprasza
1248 **ZARZĄD**

- il. 15. Ogłoszenie w „Dzienniku Białostockim” z 12 grudnia 1926 r. (nr 338)
o „Wielkim Kiermaszu Gwiazdkowym” organizowanym przez
Ewangelicko-Luterański Komitet Zapomogowy

**Komunikat Ewangelicko-Luterańskiego
Komitetu Zapomogowego
W BIAŁYMSTOKU.**

Ewangelicko-Luterański Komitet Zapomogowy w Białymstoku, dziś 2-go grudnia b. r. o godz. 6-iej wieczorem urządzi w Palace—teatrze, zabawę na cele komitetu zapomogowego dla biednych wyznania ewangelickiego.

W programie szereg miłych atrakcji, a więc: korowody śnieżne, „Wróżka lalek” śpiewy so-

lowe i in. Po przedstawieniu tańce przy dźwiękach orkiestry 10 p. ulanów.

Ze względu na współudział młodzieży w przedstawieniu, Komitet prosi o punktualne przybycie.

Bilety sprzedaje kasa teatru od godz. 12-iej w południe.
Zarząd.

- il. 16. Ogłoszenie w „Dzienniku Białostockim” z 2 grudnia 1928 r. (nr 334)
o zabawie w teatrze „Palace” przeznaczanej na cele dobroczynne

Pastor Teodor Zirkwitz (1863–1943). Life and work in Białystok, in the years 1903–1938

The 100th anniversary of the consecration of the Evangelic temple of St. John the Baptist, which was celebrated in 2013, provides a good pretext for remembering the biography of pastor Teodor Zirkwitz.

The future pastor was born on the 20th of March 1863 in Wiskitki, near Żyrardów, in the family of pastor Rudolf Zirkwitz. In 1882, he completed the 2nd Philological Gymnasium in Warsaw, and entered the Faculty of Theology at the University of Dorpat (Tartu). He received his diploma in 1891, and at the beginning of the following year started to work as a priest in Włocławek. In the same year, he was transferred to Władysławowo, and in the years 1897–1903, he held the post of administrator of the Neudorf (Mościce) parish in the Grodno Governorate. Finally, in 1903, he was appointed a parson of the Białystok parish, and he held that post till 1938.

To the new parish, he introduced energy and vitality thus far unseen. In 1903, his efforts resulted in the possibility of delivering sermons in Polish and German. As early as in 1904, he stated to struggle for the construction of a new parish church, which he managed to get to a happy ending in 1912. He reformed the structure of the parochial education; he organised the Young Believers Society of the Parish, and the Society for the Provision of Help to the Poor of the Evangelical Parish; in a house that he purchased in 1913 in the nearest neighbourhood of the church, he located an orphanage and an old people's home. In 1915, he was elected the vice president of the Citizens' Committee, which saved him from deportation. During the German occupation (1915–1919), a cheap canteen, store, orphanage, poorhouse, and library operated under his auspices.

In the interwar period, he did not hide his pro-Polish attitude, which earned him aversion from the part of the congregation that were of German origin. In spite of numerous conflicts between the pastor and the believers, rev. Zirkwitz ceaselessly engaged in various activities for the community and the people of Białystok. He continually ran the orphanage and poorhouse, which were moved to a new building in Podleśna Street in 1929. Together with the Evangelical Lutheran Relief Committee, he organised numerous fairs, festivals and community events in order to collect funds for helping the poor. He continually presided the parochial system of education, at the same time teaching at Białystok secondary schools. He tried to reactivate

the “Concordia” choir, who had performed for nearly half a century. Alongside, he actively participated in and supported a variety of patriotic and nationalist initiatives, working for numerous committees that organised the celebrations of the May 3rd Constitution Day, or the National Independence Day (11th November), or even the birthday and name-day of Marshall J. Piłsudski. He took part in the editorial works on the first historical monograph of Białystok; he also tried to organise a museum of the history of the city. He supported the activities undertaken to help the unemployed, disabled soldiers, the poor, and flood victims. He was awarded a number of times, including the Gold Cross of Merit that he received from the president.

In November 1937, he submitted his resignation from the duties, which were taken over by his thus far assistant rev. Benno Kraeter. He yet stayed in the parish till July 1938, and then he left Białystok. He died on the 3rd of March 1943 in Gdańsk-Wrzeszcz, at the age of 80.